

DZIENNIK URZĘDOWY

WOJEWÓDZTWA WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO

Olsztyn, dnia środa, 19 czerwca 2024 r.

Poz. 3070

UCHWAŁA NR LXI/450/2024 RADY MIEJSKIEJ W KISIELICACH

z dnia 29 kwietnia 2024 r.

w sprawie przyjęcia Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami dla Gminy Kisielice na lata 2024-2027

Na podstawie art. 87 ust. 3 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2022 r. poz. 840, z 2017 r. poz. 1595, z 2023 r. poz. 951 i 1688) uchwała się, co następuje:

§ 1. Przyjmuje się Gminny Program Opieki nad Zabytkami dla Gminy Kisielice na lata 2024-2027, stanowiący załącznik do niniejszej uchwały.

§ 2. Uchwała wchodzi w życie z dniem podjęcia i podlega ogłoszeniu w Dzienniku Urzędowym Województwa Warmińsko-Mazurskiego.

Wiceprzewodniczący Rady
Miejskiej w Kisielicach

Waldemar Różański

Załącznik do uchwały Nr LXI/450/2024
Rady Miejskiej w Kisielicach
z dnia 29 kwietnia 2024 r.

GMINNY PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY KISIELICE NA LATA 2024-2027

Ksielice, 2023 r.

Spis treści

1.	<i>Wstęp</i>	4
2.	<i>Podstawa prawna opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami</i>	4
3.	<i>Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce</i>	5
4.	<i>Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego</i>	13
4.1.	<i>Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami</i>	13
4.2.	<i>Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa</i>	15
5.	<i>Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego</i>	17
5.1.	<i>Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy (analiza dokumentów programowych gminy Kiszelice)</i>	17
5.2.	<i>Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy</i>	19
5.2.1.	<i>Charakterystyka gminy Kiszelice</i>	19
5.2.2.	<i>Zarys historii obszaru Gminy</i>	20
5.2.3.	<i>Krajobraz kulturowy</i>	27
5.2.3.	<i>Zestawienie obiektów z terenu gminy wpisanych do Rejestru Zabytków Województwa Warmińsko – Mazurskiego</i>	38
5.2.4.	<i>Zestawienie obiektów z terenu gminy Kiszelice wpisanych do Gminnej Ewidencji Zabytków</i>	41
5.2.5.	<i>Zabytki ruchome</i>	42
5.2.6.	<i>Zabytki archeologiczne</i>	43
5.2.7.	<i>Dziedzictwo niematerialne</i>	44
5.2.8.	<i>Zabytki w zbiorach muzealnych i innych</i>	45
6.	<i>Ocena stanu dziedzictwa kulturowego gminy. Analiza szans i zagrożeń</i>	46
7.	<i>Założenia programowe</i>	48
7.1.	<i>Cele szczegółowe i działania Programu Opieki Nad Zabytkami dla Gminy Kiszelice na lata 2024-2027</i>	48
8.	<i>Instrumentarium realizacji programu opieki nad zabytkami</i>	55
9.	<i>Zasady oceny realizacji programu opieki nad zabytkami</i>	55
10.	<i>Źródła finansowania programu opieki nad zabytkami</i>	55

---

11. Realizacja i finansowanie przez gminę zadań z zakresu ochrony zabytków	61
Załącznik nr I – Wykaz zabytków ujętych w gminnej ewidencji zabytków.....	62
<i>Aneks nr 1 – wykaz zabytków nieruchomych .....</i>	<i>62</i>
<i>Aneks nr 2 – wykaz stanowisk archeologicznych.....</i>	<i>66</i>
Spis tabel.....	69
Spis rysunków.....	69
Spis fotografii.....	69

1. Wstęp

Zgodnie z art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2022 poz. 840 z późn. zm.) gmina ma obowiązek sporządzić gminny program opieki nad zabytkami. Program ten jest dokumentem polityki administracyjnej w zakresie podejmowanych działań dotyczących inicjowania, wspierania i koordynowania prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego oraz upowszechniania i promowania dziedzictwa kulturowego. Działania te określone są w odniesieniu do całej gminy jako jednostki podziału administracyjnego. Dotyczą nie tylko właścicieli i użytkowników obszarów i obiektów zabytkowych, ale również wszystkich mieszkańców. Głównym beneficjentem realizacji programu jest społeczność lokalna, a rolą programu jest wzbudzenie w lokalnej społeczności świadomości wspólnoty kulturowej poprzez uświadamianie mieszkańcom znaczenia lokalnych wartości kulturowych.

Program określa kierunki działań w zakresie opieki nad zabytkami: wskazuje konieczne do wykonania zadania i sugeruje sposoby ich realizacji poprzez określenie podstawowych działań organizacyjnych, finansowych, promocyjnych i ochronnych. Istotnym celem programu jest dążenie do osiągnięcia odczuwalnej i akceptowanej społecznie poprawy w zakresie stanu zachowania i utrzymania obiektów zabytkowych znajdujących się na terenie gminy. Aby program mógł być w pełni realizowany, ważne jest zaangażowanie mieszkańców w opiekę nad zabytkami, za które odpowiedzialne będą władze gminy.

Program powinien pomóc w aktywnym zarządzaniu zasobem stanowiącym dziedzictwo kulturowe gminy. Współpraca środowisk samorządowych, konserwatorskich i lokalnych przy realizacji programu przynieść powinna wszystkim stronom wymierne korzyści: zachowanie dziedzictwa kulturowego dla przyszłych pokoleń, polepszenie stanu obiektów zabytkowych, zwiększenie atrakcyjności przestrzeni publicznych, ostatecznie prowadząc do wzrostu rozwoju społeczno-gospodarczego.

Gminny program opieki nad zabytkami jest opracowywany na 4 lata. Co 2 lata Wójt sporządza sprawozdanie z realizacji programu, które przedstawia Radzie Gminy. Kolejne sporządzane programy opieki powinny uwzględniać pojawiające się nowe uwarunkowania prawne i administracyjne, zmieniające się warunki społeczne, gospodarcze i kulturowe, nowe kryteria oceny i aktualny stan zachowania zasobu kulturowego oraz prowadzone okresowo oceny efektów wdrażania obowiązującego programu.

Przedmiotowy dokument stanowi kontynuację Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami dla Gminy Kisielice na lata 2018-2021 przyjętego Uchwałą nr XXXIV/265/2018 Rady Miejskiej w Kisielicach z dnia 25 kwietnia 2018 r.

2. Podstawa prawna opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami

Podstawą prawną opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami są przepisy wynikające z art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2022 poz. 840 z późn. zm.). Zapis w ustawie mówi jasno, że zarząd województwa, powiatu lub wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza na okres 4 lat odpowiednio wojewódzki, powiatowy lub gminny program opieki nad zabytkami.

Program ma na celu, w szczególności:

- 1) włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju;
- 2) uwzględnienie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego, dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
- 3) zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
- 4) wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
- 5) podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
- 6) określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
- 7) podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Wojewódzki, powiatowy i gminny program opieki nad zabytkami przyjmuje odpowiednio sejmik województwa, rada powiatu i rada gminy, po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków. Program jest potem ogłaszany w wojewódzkim dzienniku urzędowym. Z realizacji programu zarząd województwa, powiatu i gminy (burmistrz, prezydent miasta) sporządza, co 2 lata, sprawozdanie, które przedstawia się odpowiednio sejmikowi województwa, radzie powiatu lub radzie gminy. Sprawozdanie z realizacji wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami jest przekazywane Generalnemu Konserwatorowi Zabytków i właściwemu Wojewódzkiemu Konserwatorowi Zabytków w celu jego wykorzystania przy opracowywaniu, aktualizacji i realizacji krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce

Podstawę prawną sporządzenia gminnego programu opieki nad zabytkami stanowią trzy poniższe ustawy:

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. 1997, Nr 78, poz. 483 z późn. zm.)

Ustawa zasadnicza stanowi fundament systemu ochrony dziedzictwa narodowego w Polsce (art. 5), stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury (art. 6 ust. 1), wskazuje, że ochrona środowiska (w tym zabytków) jest konstytucyjnym obowiązkiem państwa i każdego obywatela (art. 86).

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2002 poz. 840 z późn. zm.)

Ustawa jest kluczowym aktem prawnym w dziedzinie ochrony zabytków. Definiuje ona m.in. pojęcie zabytku, reguluje zasady ochrony i opieki nad zabytkami, określa: formy ochrony, kompetencje organów ochrony zabytków, obowiązki właściciela lub posiadacza zabytku, formy finansowania opieki nad zabytkami, zasady prowadzenia badań przy zabytkach, etc.

Ustawa definiuje pojęcia ochrony i opieki nad zabytkami:

Ochrona zabytków polega, w szczególności, na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu:

- zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie,
- udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków,
- zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków,
- kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków,
- przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę,
- uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

Opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega, w szczególności, na zapewnieniu warunków:

- naukowego badania i dokumentowania zabytku,
- prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku,
- zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie,
- korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości,
- popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury (art. 5).

Formami ochrony zabytków są:

- **wpis do rejestru zabytków,**
- **wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa,**
- **uznanie za pomnik historii,**
- **utworzenie parku kulturowego,**
- **ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego, decyzjach o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzjach o warunkach zabudowy, decyzjach o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzjach o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzjach o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.**

Wpis do rejestru zabytków

Rejestr zabytków prowadzi wojewódzki konserwator zabytków dla zabytków znajdujących się na terenie województwa. Podstawą wpisu do rejestru zabytków jest decyzja administracyjna wydana przez wojewódzkiego konserwatora zabytków. Z wnioskiem o taki wpis, w świetle obowiązującej ustawy, może występować właściciel zabytku oraz użytkownik wieczysty gruntu, na którym znajduje się zabytek. Takich wniosków nie mogą składać użytkownicy zabytku oraz organy powiatu i gminy. Wojewódzki konserwator zabytków ma prawo wszczęcia postępowania z urzędu w sprawie wpisania zabytku nieruchomego do rejestru zabytków. Do rejestru można wpisać także otoczenie oraz nazwę geograficzną, historyczną i tradycyjną zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru zabytków. Dla sprawowania skutecznej ochrony zabytków nieruchomych, szczególnie wpisanych do rejestru, wojewódzki konserwator zabytków ma w związku z tym możliwość podejmowania działań ochronnych także w stosunku do terenów położonych wokół

zabytków. W stosunku do obiektów objętych prawomocną decyzją o wpisie do rejestru zabytków zachodzi obowiązek uzyskiwania pozwoleń wojewódzkiego konserwatora zabytków na wszelkie prace, które mają wpływ na stan, postać lub sposób wykorzystywania zabytku. Pozwolenia te nie zwalniają właściciela obiektu od obowiązku uzyskania innych pozwoleń wymaganych prawem, ale brak pozwolenia konserwatorskiego czyni inne uzgodnienia nieskutecznymi.

Informację o wszczęciu postępowania w sprawie wpisania zabytku nieruchomego do rejestru oraz o ostatecznym zakończeniu tego postępowania wojewódzki konserwator zabytków przekazuje niezwłocznie właściwemu staroście.

Zabytki nieruchome, rejestrowe, powinny być oznaczone wzorem znaku informacyjnego, który przedstawiony jest poniżej. Za jego umieszczenie odpowiedzialny jest starosta danego powiatu. Wzór znaku został ustanowiony w Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 9 lutego 2004 r.

Rysunek 1. Wzór znaku informacyjnego umieszczonego na zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków.

Lista Skarbów Dziedzictwa

Listę Skarbów Dziedzictwa prowadzi minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego. Na ww. listę wpisuje się zabytek ruchomy o szczególnej wartości dla dziedzictwa kulturowego zaliczany do jednej z następujących kategorii:

- 1) zabytków archeologicznych, które mają więcej niż 100 lat, wchodzą w skład zbiorów archeologicznych lub zostały pozyskane w wyniku badań archeologicznych lub przypadkowych odkryć,
- 2) elementów stanowiących integralną część zabytków architektury, wystroju wnętrz, pomników, posągów i dzieł rzemiosła artystycznego, które mają więcej niż 100 lat,
- 3) wykonanych ręcznie dowolną techniką i na dowolnym materiale dzieł malarstwa, nieobjętych kategoriami wskazanymi w pkt 4 i 5, które mają więcej niż 50 lat, ich wartość jest wyższa niż 150 000 euro oraz nie są własnością ich twórców,
- 4) wykonanych ręcznie na dowolnym materiale akwareli, gwaszy i pastelów, które mają więcej niż 50 lat, ich wartość jest wyższa niż 30 000 euro oraz nie są własnością ich twórców,
- 5) mozaik, nieobjętych kategoriami wskazanymi w pkt 1 i 2, oraz rysunków wykonanych ręcznie przy użyciu dowolnej techniki i na dowolnym materiale, które mają więcej niż 50 lat, ich wartość jest wyższa niż 15 000 euro oraz nie są własnością ich twórców,
- 6) oryginalnych dzieł grafiki i matryc do ich wykonania oraz oryginalnych plakatów, które mają więcej niż 50 lat, ich wartość jest wyższa niż 15 000 euro oraz nie są własnością ich twórców,

- 7) oryginalnych rzeźb, posągów lub ich kopii wykonanych tą samą techniką co oryginał, nieobjętych kategorią wskazaną w pkt 1, które mają więcej niż 50 lat, ich wartość jest wyższa niż 50 000 euro oraz nie są własnością ich twórców,
- 8) fotografii, filmów oraz ich negatywów, które mają więcej niż 50 lat, ich wartość jest wyższa niż 15 000 euro oraz nie są własnością ich twórców,
- 9) pojedynczych lub znajdujących się w zbiorach inkunabułów i manuskryptów oraz map i partytur muzycznych, liczących więcej niż 50 lat, które nie są własnością ich twórców,
- 10) pojedynczych lub znajdujących się w zbiorach książek, które mają więcej niż 100 lat i ich wartość jest wyższa niż 50 000 euro,
- 11) map drukowanych, które mają więcej niż 200 lat,
- 12) środków transportu, które mają więcej niż 75 lat i ich wartość jest wyższa niż 50 000 euro,
- 13) innych kategorii, niewymienionych w pkt 1–12, obejmujących zabytki, które mają więcej niż 50 lat i ich wartość jest wyższa niż 50 000 euro

– na podstawie decyzji wydanej przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, z urzędu albo na wniosek właściciela zabytku ruchomego.

Pomnik Historii

Terminem tym określa się zabytek nieruchomy o szczególnych wartościach materialnych i niematerialnych oraz znaczeniu dla dziedzictwa kulturowego naszego kraju. Rangę pomnika historii podkreśla fakt, że jest on ustanawiany przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej specjalnym rozporządzeniem na wniosek Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. W treści prezydenckiego rozporządzenia wyszczególnia się cechy danego zabytku świadczące o jego najwyższej wartości, określa się precyzyjnie jego granice i zamieszcza schematyczną mapkę obiektu. Na listę Pomników Historii mogą zostać wpisane obiekty architektoniczne, krajobrazy kulturowe, układy urbanistyczne lub ruralistyczne, zabytki techniki, obiekty budownictwa obronnego, parki i ogrody, cmentarze, miejsca pamięci najważniejszych wydarzeń lub postaci historycznych oraz stanowiska archeologiczne.

Rysunek 2. Logo pomnika historii.

Park kulturowy

Park Kulturowy jest tworzony w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej. Podstawą jego utworzenia jest uchwała rady gminy, którą podejmuje się po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków.

Formę ochrony stanowi także gminna ewidencja zabytków, w której powinny być ujęte:

- zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków,
- inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków,
- inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków. (art. 22. ust. 5).

Ustawa określa także obowiązki oraz kompetencje samorządu terytorialnego w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami. Do obowiązków gminy należy w szczególności:

- prowadzenie gminnej ewidencji zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy (art. 22. ust. 4),
- sporządzanie (na okres 4 lat) gminnego programu opieki nad zabytkami (art. 87),
- uwzględnianie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami przy sporządzaniu i aktualizacji strategii rozwoju gmin, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego albo decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej (art. 18 i 19),
- sporządzanie gminnego planu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych opracowywanego zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r.

Istotne dla prowadzonych przez gminę zadań są zapisy w art. 19 ustawy:

W studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego uwzględnia się, w szczególności ochronę:

- zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia,
- innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków,
- parków kulturowych.

W przypadku, gdy gmina posiada gminny program opieki nad zabytkami, ustalenia tego programu uwzględnia się w studium i planie.

Nowelizacja ustawy z dnia 22 czerwca 2017 roku wprowadziła zapis, mający na celu ochronę obiektów zabytkowych, co do których zostało wszczęte postępowanie w sprawie wpisu do rejestru zabytków nieruchomych, ale decyzja nie jest jeszcze ostateczna: *„od dnia wszczęcia postępowania w sprawie wpisu zabytku do rejestru do dnia, w którym decyzja w tej sprawie stanie się ostateczna, przy zabytku, którego dotyczy postępowanie, zabrania się prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich, robót budowlanych i podejmowania innych działań, które mogłyby prowadzić do naruszenia substancji lub zmiany wyglądu zabytku”*. Zakaz ten dotyczy również robót budowlanych objętych pozwoleniem na budowę albo zgłoszeniem, a także działań określonych w innej decyzji pozwalającej na ich prowadzenie. (Art. 10 a).

W ramach nowelizacji ustawy samorządy wszystkich szczebli otrzymały możliwość udzielania dotacji na prace przy zabytkach nie tylko wpisanych do rejestru zabytków, lecz również znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków. (Art. 81 ust.1).

Zgodnie z zapisami znówelizowanej ustawy wprowadzone zostały administracyjne kary pieniężne:

Właściciel lub posiadacz zabytku wpisanego na Listę Skarbów Dziedzictwa albo wpisanego do rejestru lub innego zabytku znajdującego się w wojewódzkiej ewidencji zabytków, który nie powiadomił odpowiednio ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego albo wojewódzkiego konserwatora zabytków o:

- 1) uszkodzeniu, zniszczeniu, zaginięciu lub kradzieży zabytku, nie później niż w terminie 14 dni od dnia powzięcia wiadomości o wystąpieniu zdarzenia,*
- 2) zagrożeniu dla zabytku, nie później niż w terminie 14 dni od dnia powzięcia wiadomości o wystąpieniu zagrożenia,*
- 3) zmianie miejsca przechowania zabytku ruchomego, w terminie miesiąca od dnia nastąpienia tej zmiany,*
- 4) zmianach dotyczących stanu prawnego zabytku, nie później niż w terminie miesiąca od dnia ich wystąpienia lub powzięcia o nich wiadomości*

- podlega karze pieniężnej w wysokości od 500 do 2000 zł.

Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz.U. 2022 poz. 559 z późn. zm.)

Wykonywanie zadań w zakresie kultury i ochrony zabytków jest ustawowym zadaniem samorządu gminnego. Ustawa o samorządzie gminnym, jako jedno z zadań własnych gminy, wymienia sprawy z zakresu kultury, w tym bibliotek gminnych i innych instytucji kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami (art. 7 ust.1, pkt 9).

Dodatkowe uregulowania prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami zawierają m.in.:

Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U. 2022 poz. 503 z późn. zm.)

Ustawa precyzuje, co powinno być uwzględniane podczas sporządzania studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, a także ustaleniach lokalizacji inwestycji celu publicznego. W planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym należy uwzględnić wymagania dotyczące ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków, a także dóbr kultury współczesnej.

Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane (Dz.U. 2021 poz. 2351 z późn. zm.)

Ustawa normuje działalność obejmującą sprawy projektowania, budowy, utrzymania i rozbiórki obiektów budowlanych oraz określa zasady działania organów administracji publicznej w tych dziedzinach. Przepisy ustawy nie naruszają przepisów odrębnych, między innymi o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami – w odniesieniu do obiektów i obszarów wpisanych do rejestru zabytków, obiektów i obszarów objętych ochroną konserwatorską na podstawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego oraz w odniesieniu do obiektów w gminnej ewidencji zabytków.

W kontekście ochrony zabytków istotnym przepisem prawa budowlanego jest możliwość skorzystania z odstępstw od sprecyzowanych w ustawie przepisów techniczno-budowlanych, dotyczących projektowania, budowania, użytkowania i utrzymywania obiektów budowlanych. Odstępstwo można uzyskać przed wydaniem pozwolenia na budowę lub decyzji o zmianie sposobu użytkowania obiektu. Organ wydający pozwolenie na budowę występuje w tej sprawie do ministra, który ustanowił przepisy techniczno-budowlane (art. 9). Należy też

zwrócić uwagę, że w myśl prawa budowlanego, budowy i roboty budowlane niewymagające pozwolenia na budowę, jeżeli są wykonywane przy obiekcie budowlanym wpisanym do rejestru zabytków wymagają pozwolenia na budowę, a jeżeli są wykonywane na obszarze wpisanym do rejestru zabytków - wymagają zgłoszenia, przy czym do wniosku o pozwolenie na budowę oraz do zgłoszenia należy dołączyć pozwolenie wojewódzkiego konserwatora zabytków wydane na podstawie przepisów o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (art. 29 ust. 4). Natomiast pozwolenie na rozbiorę obiektu budowlanego wpisanego do rejestru zabytków może być wydane po uzyskaniu decyzji Generalnego Konserwatora Zabytków o skreśleniu tego obiektu z rejestru zabytków (art. 39 ust. 2).

W odniesieniu do obiektów budowlanych oraz obszarów niewpisanych do rejestru zabytków, a ujętych w gminnej ewidencji zabytków, pozwolenie na budowę lub rozbiorę obiektu budowlanego wydaje organ administracji architektoniczno-budowlanej w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków (art. 39 ust. 3). Ponadto umieszczanie tablic i urządzeń reklamowych na obiektach wpisanych do rejestru zabytków wymaga pozwolenia na budowę (art. 29 ust. 2 pkt 6), a instalowanie krat na obiektach wpisanych do rejestru zabytków wymaga zgłoszenia (art. 30 ust. 1 pkt 3a).

Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska (Dz.U. 2021 poz. 1973 z późn. zm.)

Ustawa wskazuje, że ochrona środowiska polega na zachowaniu wartości kulturowych. Dodatkowo ustanawia, iż prognoza oddziaływania na środowisko, sporządzana przy okazji opracowywania: polityk, strategii, planów lub programów powinna: określać, analizować i oceniać przewidywane, znaczące oddziaływanie na środowisko, a także zabytki.

Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz.U. 2022 poz. 916 z późn. zm.)

Jednym z celów ochrony przyrody jest ochrona walorów krajobrazowych, zieleni w miastach i wsiach oraz zadrzewień (art. 2, ust. 2, pkt 5). Jako jedną z form ochrony przyrody w tym jej immanentnego składnika, jakim jest krajobraz ustawa ta przyjmuje w art. 6, ust. 1, pkt 3 park krajobrazowy. Zgodnie z art. 16, ust. 1, park krajobrazowy obejmuje obszar chroniony ze względu na wartości przyrodnicze, historyczne i kulturowe oraz walory krajobrazowe w celu zachowania, popularyzacji tych wartości w warunkach zrównoważonego rozwoju. Zarówno utworzenie parku krajobrazowego jak i nadanie mu statutu należą do prerogatyw sejmiku wojewódzkiego (art. 16, ust. 3, ust. 5).

Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (Dz.U. 2021 poz. 1899 z późn. zm.)

Ustawa mówi, że jednym z celów publicznych jest opieka nad nieruchomościami stanowiącymi zabytki w rozumieniu przepisów o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz precyzuje, jakie działania (sprzedaż, zamiana, darowizna lub oddanie w użytkowanie wieczyste nieruchomości) wymagają pozwolenia Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

Ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej (Dz.U. 2020 poz. 194 z późn. zm.)

W rozumieniu niniejszej ustawy działalność kulturalna polega na upowszechnianiu i ochronie kultury. Mecenatek nad działalnością kulturalną sprawuje państwo i polega on na wspieraniu i promocji twórczości, edukacji i oświaty kulturalnej, działań i inicjatyw kulturalnych oraz opieki nad zabytkami. Ustawa określa, że sprawowanie opieki nad zabytkami jest jednym z podstawowych zadań instytucji kultury oraz, że prowadzenie działalności

kulturalnej jest zadaniem własnym jednostek samorządu terytorialnego o charakterze obowiązkowym.

Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie (Dz.U. 2020 poz. 1057 z późn. zm.)

Ustawa informuje, że gminy mogą wspierać działalność kulturalną związaną z ochroną zabytków i tradycji prowadzoną przez organizacje pozarządowe.

Zasady ochrony zabytków znajdujących się w muzeach i w bibliotekach zawierają:

Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach (Dz.U. 2022 poz. 385 z późn. zm.)

Ustawa zawiera zapisy o przechowywaniu, zabezpieczaniu i udostępnianiu zabytków. Ustawa mówi, iż Minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego określa, w drodze rozporządzenia, zakres, formy i sposób ewidencjonowania zabytków w muzeach.

Ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (Dz.U. 2019 poz. 1479 z późn. zm.)

Biblioteki i ich zbiory stanowią dobro narodowe oraz służą zachowaniu dziedzictwa narodowego. Biblioteki organizują i zapewniają dostęp do zasobów dorobku nauki i kultury polskiej oraz światowej.

Ochronę materiałów archiwalnych regulują przepisy, które zawiera:

Ustawa z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach (Dz.U. 2020 poz. 164 z późn. zm.)

Narodowy zasób archiwalny służy nauce, kulturze, gospodarce narodowej oraz potrzebom obywateli. Nadzór nad narodowym zasobem archiwalnym sprawuje minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego za pośrednictwem Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych.

Akty wykonawcze:

- Rozporządzenie Ministra Kultury z 9 lutego 2004 r. w sprawie wzoru znaku informacyjnego umieszczonego na zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków (Dz. U. z 2004 roku Nr 30, poz. 259),
- Rozporządzenie Ministra Kultury z 1 kwietnia 2004 r. w sprawie nagród za odkrycie lub znalezienie zabytków archeologicznych (Dz. U. z 2004 roku Nr 71, poz. 650),
- Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 9 kwietnia 2004 r. w sprawie organizacji wojewódzkich urzędów ochrony zabytków (Dz. U. z 2004 roku Nr 75, poz. 706),
- Rozporządzenie Ministra Kultury z 27 kwietnia 2004 r. w sprawie Polskiego Komitetu Doradczego (Dz. U. z 2004 roku Nr 102, poz. 1066),
- Rozporządzenie Ministra Kultury z 10 maja 2004 r. w sprawie rzeczoznawców Ministra Kultury w zakresie opieki nad zabytkami (Dz.U. 2020 poz. 1901),
- Rozporządzenie Ministra Kultury z 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych (Dz. U. z 2004 roku Nr 212. poz. 2153),
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 18 lutego 2011 r. w sprawie wzorów dokumentów oceny wskazującej czas powstania zabytku, wyceny zabytku oraz potwierdzenia wywozu zabytku na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. z 2011 roku Nr 50, poz.256).

- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 18 kwietnia 2011 r. w sprawie wywozu zabytków za granicę (Dz. U. z 2011 roku Nr 89, poz. 510),
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz.U. 2021 poz. 56),
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków (Dz.U. 2021 poz. 81).

4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Kisielice na lata 2024-2027, jest spójny ze strategicznymi celami państwa w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami. Cele te wymienione są w dokumentach poniżej:

Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2019-2022 (Uchwała Nr 82 Rady Ministrów z dnia 13 sierpnia 2019 r.)

Główny cel główny Programu 2019–2022 brzmi:

„Stworzenie warunków dla zapewnienia efektywnej ochrony i opieki nad zabytkami”

Cel Programu będzie realizowany przez następujące cele szczegółowe i kierunki działań:

Cel szczegółowy 1: Optymalizacja systemu ochrony dziedzictwa kulturowego

Kierunki działania:

1. Wzmocnienie systemu ochrony na poziomie lokalnym
2. Wzmocnienie systemu ochrony na poziomie centralnym

Cel szczegółowy 2: Wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami

Kierunki działania:

1. Merytoryczne wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami.
2. Podnoszenie bezpieczeństwa zasobu zabytkowego.

Cel szczegółowy 3: Budowanie świadomości społecznej wartości dziedzictwa kulturowego

Kierunki działania:

1. Upowszechnienie wiedzy na temat dziedzictwa kulturowego i jego wartości.
2. Tworzenie warunków dla sprawowania społecznej opieki nad zabytkami.

Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030 (Uchwała Nr 239 Rady Ministrów z dnia 13 grudnia 2011 r.) – brak aktualizacji

---

Znaczenie dokumentu w kontekście programu opieki nad zabytkami jest istotne, gdyż jednym z ustawowych celów programów opieki nad zabytkami jest włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju.

Celem strategicznym jest efektywne wykorzystanie przestrzeni kraju i jej zróżnicowanych potencjałów rozwojowych do osiągnięcia: konkurencyjności, zwiększenia zatrudnienia i większej sprawności państwa oraz spójności społecznej, gospodarczej i przestrzennej w długim okresie.

Koncepcja kładzie nacisk na budowanie i utrzymywanie ładu przestrzennego, ponieważ decyduje on o warunkach życia obywateli, funkcjonowaniu gospodarki i pozwala wykorzystywać szanse rozwojowe. Dokument formułuje również zasady i działania służące zapobieganiu konfliktom w gospodarowaniu przestrzenią i zapewnieniu bezpieczeństwa. Uwzględnia także problematykę ochrony dziedzictwa kulturowego w systemie kształtowania prawidłowej polityki przestrzennej.

Jako cele polityki przestrzennej w aspekcie ochrony zabytków wskazano:

- ograniczenie presji urbanizacyjnej na obszary dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego, poprzez rozwój narzędzi wspierania finansowego ochrony przyrody i krajobrazu;
- wprowadzenie systemu standardów zabudowy i zagospodarowania terenu na obszarach o niższym reżimie ochronnym;
- wprowadzenie narzędzi kompensacji utraconych korzyści ekonomicznych na terenach o wysokich restrykcjach konserwatorskich;
- wspieranie rewitalizacji zdegradowanych przestrzeni.

Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030 (Uchwała Nr 155 Rady Ministrów z dnia 27 października 2020 r.)

Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030 (SRKS) stanowi kontynuację i aktualizację przyjętej uchwałą nr 61 Rady Ministrów z dnia 26 marca 2013 r. Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego 2020.

Diagnoza w zakresie objętym programowaniem strategicznym opiera się na trzech obszarach:

- obszar 1: współdziałanie – społeczeństwo obywatelskie,
- obszar 2: kultura – tożsamość i postawy obywatelskie,
- obszar 3: kreatywność – potencjał kulturowy i kreatywny.

W obszarze 2 kultura wskazano m.in. na zły stan zabytków oraz niewykorzystany potencjał szlaków kulturowych (tylko niespełna 1/3 obiektów zabytkowych figurujących w rejestrze krajowym nie wykazuje objawów zniszczenia). Jednocześnie wskazano także na rosnący potencjał muzeów w zakresie budowania kapitału społecznego, które zarówno w Polsce, jak i na świecie, odgrywają również coraz ważniejszą rolę w kształtowaniu świadomości historycznej i tożsamości narodowej.

Jako cel główny SRKS wskazała wzrost jakości życia społecznego i kulturalnego Polaków.

Cel główny SRKS realizowany będzie przez trzy cele szczegółowe:

- Cel szczegółowy 1. Zwiększenie zaangażowania obywateli w życie publiczne:
  - Usprawnienie mechanizmów wspierania i współpracy instytucji publicznych z obywatelami,
  - Rozwój i wzmacnianie zorganizowanych form aktywności obywatelskiej.
- Cel szczegółowy 2. Wzmacnianie roli kultury w budowaniu tożsamości i postaw obywatelskich:
  - Tworzenie warunków oraz budowanie kompetencji dla wzmacniania uczestnictwa w kulturze,
  - Ochrona dziedzictwa kulturowego oraz gromadzenie i zachowywanie dóbr kultury,
  - Digitalizacja, cyfrowa rekonstrukcja i udostępnianie dóbr kultury,
  - Umacnianie tożsamości i postaw obywatelskich przez kulturę,
  - Wzmacnianie promocji kultury polskiej za granicą.
- Cel szczegółowy 3. Zwiększenie wykorzystania potencjału kulturowego i kreatywnego dla rozwoju.
  - Wzrost udziału sektorów kreatywnych w rozwoju gospodarczym kraju,
  - Rozwój kompetencji zawodowych na potrzeby branż kreatywnych,
  - Wzmocnienie potencjału kreatywnego społeczeństwa.

4.2. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa

Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Kisielice na lata 2024-2027 wykazuje spójność zarówno z programami o charakterze wojewódzkim, a w szczególności z następującymi programami strategicznymi i ich celami:

Warmińsko-Mazurskie 2030. Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego

Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego, przyjęta została Uchwałą Nr XIV/243/20 Sejmiku Województwa Warmińsko-Mazurskiego z dnia 18 lutego 2020 r. Jest to dokument własny samorządu wojewódzkiego i podstawowy dokument polityki regionalnej określający wizję, cele rozwoju społeczno-gospodarczego województwa, a także działania służące ich realizacji. Celem głównym strategii jest spójność ekonomiczna, społeczna i przestrzenna Warmii i Mazur z regionami Europy. Dla realizacji celu głównego zdefiniowano szereg celów strategicznych, z których cel strategiczny: kreatywna aktywność jest najbardziej zbieżny z celami stawianymi dla ochrony dziedzictwa kulturowego regionu. W ramach tego celu strategicznego wyznaczono cele operacyjne, w których realizacji mają uczestniczyć różne instytucje i organizacje (w tym instytucje kultury i organizacje pozarządowe), których zadaniem będzie inicjowanie, animowanie i wspieranie mieszkańców w zakresie rozwoju ich relacji z regionem, w którym żyją.

- cel operacyjny: ukształtowana tożsamość,
- cel operacyjny: silny kapitał społeczny,
- cel operacyjny: wyjątkowe środowisko przyrodnicze

Kierunki działań celu operacyjnego ukształtowana tożsamość:

A. Wiedza o województwie warmińsko-mazurskim:

- wsparcie badań, inwentaryzacji i ochrony oraz odpowiedzialnego udostępniania zasobów materialnych dziedzictwa kulturowego (m.in. stanowisk archeologicznych, założeń pałacowo-parkowych, obiektów

sakralnych, cmentarzy) na cele edukacyjne oraz tworzenie w oparciu o nie produktów turystycznych (w tym ścieżki edukacyjne);

- działania na rzecz zachowania i popularyzacji dziedzictwa niematerialnego (w tym: gwara, tańce ludowe, tradycje, wierzenia, zawody tradycyjne);
- krzewienie wiedzy o regionie ze szczególnym nastawieniem na wykorzystanie technologii cyfrowych.

B. Organizacje wzmacniające tożsamość regionalną:

- wsparcie instytucji kultury i organizacji społecznych w celu poprawy jakości i różnorodności oferty kulturalnej regionu i aktywizacji społecznej na poziomie lokalnym, regionalnym i krajowym (w tym włączenia ich w tworzenie produktów turystycznych i wypoczynkowych oraz rozszerzenie kręgu odbiorców (w tym osoby z niepełnosprawnościami, uczniowie))
- upowszechnianie różnych form uczestnictwa w kulturze.

D. Promocja regionu:

- promocja wewnątrz województwa np. oferty kulturalnej oraz turystycznej regionu w powiązaniu z zachętami dla mieszkańców do aktywnego wypoczynku;
- promocja zagraniczna i krajowa, w tym turystyczna.

Plan zagospodarowania przestrzennego województwa warmińsko-mazurskiego

Obowiązujący Plan zagospodarowania przestrzennego województwa warmińsko-mazurskiego został przyjęty Uchwałą nr XXXIX/832/15 Sejmiku Województwa Warmińsko-Mazurskiego z dnia 28 sierpnia 2018 r. Plan zagospodarowania przestrzennego województwa jest dokumentem długookresowym ściśle powiązany ze strategią rozwoju społeczno-gospodarczego województwa i jest narzędziem do realizacji jednego z ważniejszych zadań samorządu województwa, jakim jest kształtowanie i prowadzenie polityki przestrzennej w województwie. W oparciu o ocenę przestrzennych uwarunkowań rozwoju formułuje on kierunki polityki przestrzennej oraz zasady organizacji przestrzennej na poziomie struktur regionalnych. Plan województwa jest aktem wiążącym organy i jednostki samorządu województwa.

Program Opieki nad Zabytkami Województwa Warmińsko-Mazurskiego na lata 2020–2023

Program opieki nad zabytkami województwa warmińsko-mazurskiego na lata 2020-2023 został przyjęty uchwałą Nr XIII/228/19 Sejmiku Województwa Warmińsko-Mazurskiego z dnia 30 grudnia 2019 r. Program na lata 2020-2023. Istotnym celem programu jest dążenie do osiągnięcia odczuwalnej i akceptowanej społecznie poprawy w zakresie: stanu zachowania i utrzymania obiektów zabytkowych znajdujących się na terenie województwa, szeroko pojmowanego zasobu dziedzictwa kulturowego oraz zachowania krajobrazu kulturowego.

W dokumencie przedstawiono następujące cele i kierunki działań Programu Opieki nad Zabytkami Województwa Warmińsko-Mazurskiego na lata 2020-2023.

Cel główny: Ochrona i zachowanie zasobów dziedzictwa kulturowego oraz kształtowanie tożsamości regionalnej województwa warmińsko-mazurskiego

Cel szczegółowy 1 Poprawa stanu zachowania i ochrona zasobów dziedzictwa kulturowego

- Działanie 1. Dążenie do poprawy stanu zachowania i utrzymania zabytków i ich otoczenia oraz krajobrazu kulturowego
- Działanie 2. Utworzenie zintegrowanego systemu informacji na temat dziedzictwa kulturowego województwa
- Działanie 3. Wspieranie inicjatyw mających na celu obejmowanie ochroną lub podnoszenia rangi ochrony obiektów i obszarów o najcenniejszych wartościach dziedzictwa kulturowego, świadczących o specyfice i tożsamości województwa
- Działanie 4. Wspieranie finansowe prac remontowo-konserwatorskich i konserwacji obiektów zabytkowych.

Cel szczegółowy 2 Wykorzystanie potencjału zasobów dziedzictwa kulturowego w polityce rozwoju województwa

- Działanie 1. Wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego do rozwoju gospodarczego, w tym w szczególności turystyki
- Działanie 2. Rozwój działalności muzealnej
- Działanie 3. Promowanie i upowszechnianie wiedzy o regionie i jego dziedzictwie kulturowym i tożsamości kulturowej
- Działanie 4. Tworzenie warunków do szerokiej współpracy na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego
- Działanie 5. Wsparcie finansowe działań i inicjatyw wykorzystujących potencjał dziedzictwa kulturowego regionu.
- Działanie 6. Uwzględnianie problematyki ochrony dziedzictwa kulturowego w regionalnych dokumentach planistycznych i programowo-strategicznych oraz innych dokumentach (m. in. planach ochrony parków krajobrazowych)

5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

5.1. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy (analiza dokumentów programowych gminy Kisielice)

Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Kisielice na lata 2024-2027, jest zbieżny z dokumentami gminy o charakterze strategicznym i opracowaniami wyznaczającymi kierunki polityki przestrzennej gminy oraz zawierającymi ustalenia dotyczące ochrony środowiska przyrodniczego, opisanymi poniżej:

Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Kisielice

Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Kisielice jest podstawą bieżących działań władz samorządowych gminy, jak też planów rozwojowych, w tym materiałem merytorycznym i dokumentem wyjściowym do wykonania opracowań planistycznych z zakresu gospodarki przestrzennej. Studium przyjęte zostało Uchwałą Rady Miejskiej w Kisielicach Nr XXVIII/23/96 z dnia 9 listopada 1996, następnie zmienione uchwałami Rady Miejskiej w Kisielicach: Nr VII/51/2007 z dnia

25 kwietnia 2007, oraz Nr XIV/90/2016 z dnia 3 lutego 2016r. w sprawie zmiany „Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Kisielice”. Kolejna edycja Studium została przyjęta Uchwałą Nr XIV/141/2020 Rady Miejskiej w Kisielicach z dnia 29 kwietnia 2020 r. W kierunkach rozwoju wskazano niżej przedstawione zasady ochrony.

Ochrona zabytków architektury i techniki oraz obszarów zabytkowych:

- ochronie podlega kształt i rodzaj pokrycia dachów, opracowanie elewacji, stolarka okienna i drzwiowa;
- zaleca się, aby nie zakazywać zmian w obrębie elewacji (z wyłączeniem prac adaptacyjnych uwzględniających walory zabytkowe obiektów, dokonanych na podstawie wytycznych konserwatorskich oraz zmian wynikających z ustaleń zdobytych na podstawie badań naukowych i konserwatorskich);
- podejmowanie działań w kierunku zahamowania procesu degradacji zabytków i doprowadzenia do poprawy stanu ich zachowania.

W stosunku do zabytków archeologicznych zaleca się:

- w przypadku realizowana inwestycji na obszarze stanowiska archeologicznego, znajdującego się w ewidencji zabytków AZP, prace ziemne należy prowadzić zgodnie z przepisami prawa dotyczącymi ochrony zabytków;
- prowadzenie badań archeologicznych zgodnie z przepisami prawa dotyczącymi ochrony zabytków.

W odniesieniu do historycznego krajobrazu kulturowego zaleca się ochronę zabytkowej struktury architektoniczno-przestrzennej poprzez zachowanie dominant w postaci kościołów oraz historycznej zieleni zagospodarowanej w postaci parków, cmentarzy i alei przydrożnych.

Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego

Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego gminy określa m.in. przeznaczenie terenu, zasady ochrony i kształtowania ładu przestrzennego oraz ochrony środowiska, przyrody i krajobrazu kulturowego, zasady kształtowania zabudowy oraz wskaźniki zagospodarowania terenu, granice i sposób zagospodarowania terenów, zasady modernizacji, rozbudowy i budowy systemów komunikacji i infrastruktury.

Pierwszy miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego gminy Kisielice został uchwalony uchwałą Nr III/15/98 Rady Gminy Kisielice z dnia 16 grudnia 1998 r. w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Gminy Kisielice, zmieniony:

- 1) uchwałą Nr XI/72/2007 Rady Miejskiej w Kisielicach z dnia 26 września 2007 r. w sprawie zmiany miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego gminy i miasta;
- 2) uchwałą Nr XVI/108/2016 Rady Miejskiej w Kisielicach z dnia 30 marca 2016 r. w sprawie uchwalenia zmian miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego gminy Kisielice;
- 3) uchwałą Nr VI/59/2019 Rady Miejskiej w Kisielicach z dnia 29 maja 2019 r. w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego północnej części obrębu geodezyjnego Jędrychowo, gmina Kisielice.

Pierwszy miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego miasta Kisielice został uchwalony uchwałą Nr XIII/73/03 Rady Miejskiej w Kisielicach z dnia 12 listopada 2003 r. w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Kisielice, zmieniony:

- 1) uchwałą Nr VII/52/07 Rady Miejskiej w Kisielicach z dnia 25 kwietnia 2007 r. w sprawie zmiany miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Kisielice;
- 2) uchwałą Nr XXVII/32/2009 Rady Miejskiej w Kisielicach z dnia 24 czerwca 2009 r. w sprawie zmiany miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego gminy i miasta Kisielice;
- 3) uchwałą NR XVI/109/2016 Rady Miejskiej w Kisielicach z dnia 30 marca 2016 r. w sprawie uchwalenia zmian miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Kisielice;
- 4) uchwałą NR XX/134/2016 Rady Miejskiej w Kisielicach z dnia 29 czerwca 2016 r. w sprawie zmiany Uchwały Nr XVI/109/2016 Rady Miejskiej w Kisielicach z dnia 30 marca 2016 r. w sprawie uchwalenia zmian miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Kisielice.

5.2. Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy

5.2.1. Charakterystyka gminy Kisielice

Gmina Kisielice – gmina miejsko-wiejska położona w zachodniej części województwa warmińsko-mazurskiego. Siedziba gminy znajduje się w mieście Kisielice. Gmina o charakterze rolniczym, z niewielką powierzchnią zalesienia, o dużym potencjale rozwoju turystyki ze względu na posiadanie wielu walorów przyrodniczych i krajobrazowych.

Miasto Kisielice położone jest przy drodze krajowej nr 16 w odległości 20 km od Iławy, 30 km od Kwidzyna oraz 40 km od Grudziądza.

Z uwagi na położenie geograficzne, układ drogowy oraz warunki naturalne, Gmina Kisielice jest terenem bardzo atrakcyjnym zarówno pod kątem turystycznym jak i inwestycyjnym. Sprzyja temu czyste powietrze, bliskość jezior i lasów, rzeźba terenu, bliska odległość do w/w miast. Gmina dysponuje terenami inwestycyjnymi pod działalność produkcyjną, usługową, turystyczną.

Atrakcje turystyczne

Na terenie gminy znajduje się 8 jezior, w tym na trzech (Jezioro Goryńskie w Goryniu, Jezioro Rakowe w Sobiewoli i jezioro Trupel w Truplu) zorganizowane są miejsca zwyczajowo przyjęte do kąpieli. W mieście Kisielice wokół Jeziora Miejskiego znajduje się promenada o długości 1 km.

Na terenie Gminy Kisielice występują następujące formy ochrony przyrody:

- pomniki przyrody (25 sztuk),
- obszar chronionego krajobrazu Jeziora Goryńskiego. Obszar zajmuje powierzchnię 2 542 ha. Jego elementami krajobrazotwórczymi są:
  - południowa część terenu leśnego, leżącego wzdłuż drogi asfaltowej Kisielice - Biskupiec Pomorski;
  - tereny upraw polowych oraz użytki zielone na obszarach przyjeziernych;

- niecki jezior Goryńskiego, Dłużek, Trupel, są to jeziora rynnowe o wybitnych walorach wypoczynkowych, turystycznych, rekreacyjnych i wędkarskich.

Na terenie gminy wyznaczony jest szlak rowerowy o długości ok. 50 km zawierający trzy trasy:

- czerwony - Autorytetów z Jezierzyc do Kisielic, w gminie Kisielice - 10,75 km;
- niebieski - w Krainie Wiatraków, cały w Gminie Kisielice - 24,60 km;
- żółty - Pocztyliona z Gorynia do Elbląga, w gminie Kisielice - 14,70 km.

Od roku 2018 mieszkańcy gminy mogą korzystać z ciągu pieszo-rowerowego Kisielice-Ogrodzieniec o długości 2 528 m.

5.2.2. Zarys historii obszaru Gminy

Okolice Freystadt/Kisielic były prawdopodobnie już przed okresem Zakonu zasiedlone przez Ostrogotów. Miałyby o tym świadczyć pewne znaleziska odkopane na tych terenach jeszcze przed wojną. W czasach wędrówek plemion obszar był chwilowo niezamieszkały, aż do czasu przybycia w te strony Prusów. Jednak ci z kolei po sprowadzeniu w 1230 roku Krzyżaków zostali do roku 1283 podbici. Szlachta rycerska rodu Stangów, która przybyła na te tereny z Niemiec zasiadała w Zakonie już od roku 1260. Szybko stali się oni obok biskupów największymi właścicielami w Pomezaniu. W ich władaniu znalazła się też większość późniejszego obszaru powiatu Rosenberg. Majątki Stangów obejmowały wtedy obszar 25 km kwadratowych. Większe dobra posiadał jedynie biskup pomezanski, który w 1293 roku zezwolił Stangom na założenie w ich dobrach miasta Freystadt.

Miasto powstało na niewielkim wzniesieniu położonym między jeziorem (Stadtsee), a rzeczką (Gardenga). Rzeczka ta, stanowiła naturalną osłonę miasta od południowego wschodu. Lokacji miasta dokonano na mocy przywileju wydanego dnia 1 stycznia 1331 roku przez braci Johanna i Ludwiga von Stange. Mimo, że akt lokacyjny wydany został dopiero w roku 1331, to jednak do budowy miasta przystąpiono już w roku 1315. Punktem centralnym miasta był trójkątny rynek o wymiarach 94x28x10m, na rynku postawiono ratusz rozebrany dopiero w połowie XIX wieku. Miasto otoczone zostało murami obronnymi, prowadziły doń trzy bramy: Wodna, Biskupska i Prabucka. Mury istniały aż do rozbiórki w 1692 roku. W 1331 roku zbudowany został też kościół, obok kościoła biegną otaczająca południową część miasta Hauptstrasse. Kościół, zbudowany na szczycie wzgórza przez wikarego Nicolasa, usytuowany został w południowej części murów. Zbudowano go na fundamentach z kamienia polnego i przy użyciu czerwonej cegły.

Freystadt założone przez ród Stangów, w latach 1397-1525 należały do biskupa Pomezanii, w okresie wojny 13-letniej w latach 1455-1466 podlegały władzy króla Polski, po zawarciu II pokoju toruńskiego miasto wróciło do Zakonu i następnie po likwidacji Zakonu w 1525 roku weszło w skład państwa pruskiego. Po sekularyzacji zakonu pozostało, luterańskie Księstwo Pruskie, uzależnione lennem od Polski. W tym czasie ludność dawnych Kisielic w przeważającej części była polska. Toteż radnymi i burmistrzami przez długie lata bywali tutaj Polacy. Kisielice, miasto położone na uboczu państwa zakonnego, nie posiadające dogodnych połączeń z Prabutami, Suszem i Hławą od samego początku miało trudności gospodarcze, nie sprzyjające szybkiemu rozwojowi. Śledząc dzieje Kisielic widzimy, że były one zawsze niedużym miasteczkiem. I tak np. w 1576 roku miały 525 mieszkańców, a po dalszych stu sześćdziesięciu czterech latach (1740) było niewiele więcej, bo 580 mieszkańców. Pod koniec XVIII wieku dokonano spisu ludności i stwierdzono, że miasto zamieszkuje nieco ponad 700 mieszkańców.

W kwietniu 1818 roku Kisielice włączono do nowo utworzonego powiatu suskiego, który należał do prowincji Prusy Zachodnie. Podczas wojny siedmioletniej w latach 1756 - 1763 miasto zostało zajęte przez Rosjan, którzy nałożyli na miasto kontrybucję. Najpierw w wysokości 3000 talarów, a później zażądali kolejnej zapłaty 3400 talarów. W 1775 wybuchł w mieście wielki pożar, który strawił ponad 70 budynków. Kolejny duży pożar wybuchł w roku 1819. Z dymem wtedy poszło 11 domostw, 48 stodół, 40 szop i 22 stajnie. W 1831 roku panowała cholera, która spowodowała śmierć około 80 osób. W czasie wojny francusko -pruskiej w latach 1870 - 1871 wielu mężczyzn Kisielic zginęło na polach bitewnych. Wojny napoleońskie i pobyt w Kisielicach wojsk francuskich kosztował miasto kwotę prawie 60 000 talarów. W czasie I wojny światowej zginęło 81 mieszkańców. Zostali oni upamiętnieni specjalnym pomnikiem (Kriegerdenkmal) postawionym obok kościoła ewangelickiego.

W pierwszej połowie XIX wieku określano Kisielice jako małe, źle zbudowane miasteczko, położone jednak w urodzajnej okolicy. Do miasta należało 1111 ha ziemi ornej, 600 ha - lasu, 213 ha pastwisk, 170 ha łąk, wreszcie 59 ha - ogrodów, dlatego okolice Kisielic od dawna były zagospodarowane rolniczo i mieszczanie byli przede wszystkim rolnikami. Z rzemiosł najbardziej rozwinęło się tkactwo i garbarstwo. Na koniec XIX wieku przypada największa dynamika rozwojowa miasta. Było to przede wszystkim konsekwencją rozwoju połączeń komunikacyjnych. W 1874 roku zbudowano szosę z Kisielic do Iławy. Następnie w latach 1897 - 1900 pewne ożywienie w życiu gospodarcze miasteczka wniosły połączenia kolejowe z Jabłonowem, Prabutami i Kwidzynie. Nastąpił czas rozwoju gospodarczego Kisielic i okolic. Ludność mieszkająca w mieście rozwinęła działalność przemysłową i rzemieślniczą, a w wielkich majątkach ziemskich i folwarkach ich właściciele rozwinęli specjalistyczne hodowle bydła i trzody oraz uprawy rolne.

11 lipca 1920 roku w wyniku przeprowadzonego plebiscytu miasto zostało przyznane Niemcom i znalazło się w granicach jednego z landów w tzw. Prusach Wschodnich. Z 1875 oddanych głosów tylko 36 były za przyłączeniem do Polski. W okresie międzywojennym miasto spowolniło swój rozwój, ponieważ ustanowiona na rzece Osie granica państwa odcięła je od chłonnego rynku Jabłonowa Pomorskiego. Zmalała ilość zakładów rzemieślniczych. Zamykano młyny pracujące na potrzeby wsi, przeżywającej kryzys spowodowany brakiem odbiorców produktów rolno - spożywczych. Freystadt stał się miastem przygranicznym z działającym do 1940 roku urzędem celnym. Jedynymi zakładami o charakterze przemysłowym były wówczas dwie cegielnie.

Klęska Niemiec podczas II wojny światowej spowodowała, że 20 stycznia 1945 roku tuż przed wejściem Armii Czerwonej rozpoczęła się ewakuacja ludności cywilnej z miasta. 21 stycznia wyjechały ostatnie pełne pociągi z uciekinierami. Szacuje się, że około 20% ludności cywilnej pozostało w mieście. Część z nich została zabita przez wojska radzieckie, które wkroczyły do miasta 23 stycznia. Pomimo tego, że czerwonoarmiści wkraczając do miasta nie natrafili na żaden opór, dokonali znacznych zniszczeń budynków. Po zakończeniu wojny i ustanowieniu nowych granic miasto Freystadt znalazło się w granicach Polski. Zmieniono nazwę z Freystadt na Kisielice i pozbawiono w 1946 roku praw miejskich. Po wojnie zaczęła się powolna odbudowa tego, co pozostało. Wiele obiektów ze względu na rozmiar zniszczeń nie zostało odbudowanych. Stare miasto zostało rozebrane z wyjątkiem kościoła i neogotyckiej plebanii, którym przywrócono wygląd przedwojenny. Prawa miejskie Kisielice odzyskały dopiero w 1986 roku.

Zarys historyczny najstarszych miejscowości na terenie gminy Kisielice

Biskupiczki

Pierwsza wzmianka o wsi pochodzi z 1422 r., dotyczyła kościoła. W 1789 r. odnotowuje się jako wieś szlachecką z folwarkiem. Na początku XIX w. reformy uwłaszczeniowe objęły również mieszkańców wsi, ale folwark funkcjonował do początków XX w. Obecne miano nadano wsi po 1945 r., poprzednią było - Bischdorf.

Butowo

Miejscowość po raz pierwszy została wymieniona w źródłach w lutym 1289 r. przy okazji nadania tych dóbr Prusowi Navierowi i jego synom. W 1364 r. jako właściciele wymienia się ród Elnis, dwa lata później otrzymali oni od biskupa pomezańskiego 47 łanów ziemi.

Okolo XV w. wieś staje się własnością kilku osób: proboszcza Alberta, Borota Michała i Pała którzy byli braćmi, a także dzieci Sambora von Balowa. Mniej więcej w tym okresie wieś wykupił biskup pomezański, aby nadać ją Moonchom: Bertoldowi, Janowi i Jerzemu będącymi synami Henryka.

Kolejnym właścicielem jest Jan von Kosot który otrzymał ją z nadania biskupa Hioba von Dobenecka. W 1537 r. Kosot dzieli się majątkiem ze swą matką. Pół wieku po tym podziale wieś ma znów kilku właścicieli: von Kospota, von Kletzena i ród der Weide-Wierzbowskich, aby w 1606 r. być w całości własnością Pawła i Franciszka von der Weide-Wierzbowskich jednocześnie przybrali oni do swego nazwiska miano Butowsy.

Nowym współwłaścicielem od 1664 r. został Bartłomiej Stanisław Borowski. Natomiast w początkach XVIII w. wieś kupił generał porucznik wojsk polskich Jan Krzysztof Bardelben.

Obecną nazwę wieś otrzymała po 1945 r., poprzednie jej miano to Bauthen.

Goryń

Akt lokacyjny Gorynia pochodzi z roku 1374. Na jego mocy wieś otrzymała 130 łanów gruntów i już wtedy była jedną z największych w biskupiej części Pomezanii. Ponowny akt lokacyjny Gorynia, wydany w 1381 roku, wcześniejszą lokację wsi wydaną na prawie polskim, zamienił na bardziej sprzyjające mieszkańcom prawo magdeburskie. Z aktu tego wynika, że już w 1381 roku znajdowały się w Goryniu parafia i kościół oraz karczma, należąca do sołtysa Jana, który za jej prowadzenie był zobowiązany płacić biskupowi Pomezanii czynsz roczny w wysokości dwóch grzywien srebra. Wymieniony w tym dokumencie kościół uległ spaleni podczas wojny polsko-krzyżackiej w roku 1414.

W czasie wojny zginęło 44 mieszkańców Gorynia i w wyniku tego, z ogólnej powierzchni 130 łanów gruntów uprawnych należących do wsi, aż 69 łanów zostało opuszczonych. Po likwidacji Zakonu Krzyżackiego, Goryń był wioską czynszową, należąca do księcia Prus. Zapisy z roku 1690 podają, że w jego bezpośrednim sąsiedztwie leżały wioski Krzywka, Wałdowo i Waldkowo, które w XV wieku należały do niemieckiego rodu Grampnerów.

Na początku wieku XX w gminie Goryń, obejmującej Wałdowo i Krzywkę, znajdowały się trzy szkoły: szkoła trzyklasowa w Goryniu i dwie szkoły jednoklasowe w pozostałych wioskach.

Pomyślne czasy dla rozwoju Gorynia nastąpiły po wybudowaniu w 1925 roku linii kolejowej, łączącej Goryń z Biskupcem, Kisielicami i Suszem. Dzięki możliwości transportu swych płodów rolnych na rynki sąsiednich miast powiatu suskiego oraz do Malborka i Kwidzyna, gospodarze goryńscy zaczęli się szybko bogacić.

Zaowocowało to budową w roku 1938 kościoła, który stanął tuż obok zbudowanego w 1923 roku pomnika ku czci mieszkańców wsi poległych na frontach I wojny światowej. Według spisu z roku 1944, Goryń z 253

gospodarstwami rolnymi, zamieszkiwany przez 1215 mieszkańców, z ogólną powierzchnią gruntów uprawnych wynoszącą 2659 ha, był największą gminą rolniczą w całym powiecie.

Jędrychowo

Dokument lokacyjny wydany przez kapitułę biskupią w roku 1313 nadał zasadzcy wsi Johannowi, 8 włók ziemi oraz wakujący urząd sołtysa. W tym czasie Jędrychowo miało już swój kościół i proboszcza, kościół otrzymał na swoje potrzeby 8 włók gruntów, a tutejsi chłopcy mieli obowiązek utrzymywać proboszcza.

W roku 1910 dobra jędrychowskie von Reibnitzów kupił Bauerbank (bank chłopski) w Gdańsku.

Przed wybuchem II wojny światowej w Jędrychowie mieszkało 1.141 mieszkańców, znajdował się tu posterunek policji, od 1920 roku istniała ochotnicza straż pożarna, założona przez Alberta Dobricka.

Łączność ze światem utrzymywano za pośrednictwem stacji kolejowej w pobliskich Kisielicach. Kolej umożliwiała też miejscowym gospodarzom wysyłanie ich produktów na rynki Biskupca, Kwidzyna i Malborka. Szczególnie ważną do produkcji rolnej Jędrychowa była mleczarnia w Kisielicach, prezesem jej zarządu był mieszkający w Jędrychowie Albert Dobrick.

Jędrychowo było bogatą wioską, poza gospodarzami, mieszkało tu dużo rzemieślników i kupców.

Były też w Jędrychowie trzy zajazdy: zajazd ze sklepem z artykułami kolonialnymi i placówką pocztową oraz z salą taneczną należący do Herberta Wille, dwa mniejsze zajazdy z drobnym handlem i salami tańca prowadzili też Willi i Franz Kanowscy. Synowie jędrychowskich gospodarzy interesowali się sportem jeździeckim, wielu z nich należało do Towarzystwa Jeździeckiego w Kisielicach, któremu prezesował Gerhard Schneider. Największymi posiadaczami ziemskimi Jędrychowa byli właściciele folwarku liczącego 800 ha – von Reibnitzowie – posiadający także dworek mieszczański w Iławie przy ul. Kościuszki, zamieszkiwany przez pułkownika Leo von Reibntz, oficera iławskiego garnizonu.

Klimy

O istnieniu wsi Klimy (Hermenau), mówi wystawiony w roku 1326 sołtysowi Heinemannowi przez kapitułę pomezańską dokument lokacyjny. Ponieważ w dokumencie tym jest mowa o istnieniu we wsi kościoła oraz nowo zbudowanej karczmy, zatem wieś musiała powstać dużo wcześniej.

W roku 1891, ze względu na dobrze rozwiniętą w Klimach hodowlę krów, gospodarz Hermann Schneider zbudował tutaj mleczarnię i wydzierżawił ją Ernstowi Trotz. We wsi znajdowały się też trzy wiatraki, gdzie mielono zboże na mąkę i śrutowano paszę dla zwierząt hodowlanych. Istniały też dwa zajazdy, dwa warsztaty kowalskie, jeden stelmach, było dwóch szewców i krawiec.

W roku 1890, w jednoklasowym budynku szkolnym, krytym słomianą strzechą, nauczyciel Moritz Murk rozpoczął naukę dzieci w wieku szkolnym. Ten nauczyciel przyczynił się do tego, że mieszkańcy Klim w roku 1899 zbudowali sobie większą i lepszą dwuklasową szkołę murowaną. Szkoła ta, w roku 1925, została strawiona przez pożar, dlatego w roku 1926 zbudowano w Klimach kolejną szkołę.

W roku 1944 Klimy były zamieszkiwane przez 490 mieszkańców, żyjących w 108 gospodarstwach domowych.

Limża

Limżę założył biskup Pomezanii, na terenie dawnej osady Prusów. Data założenia wsi nie jest znana, prawdopodobnie nastąpiło to pod koniec XIII wieku. Po bitwie pod Grunwaldem wieś została zniszczona przez wojska polskie podczas wojny głodowej. W czasach Zakonu, Limża należała do parafii Biskupiczki, jednak gdy kościół w Biskupiczkach przestał istnieć, Limża przeszła do parafii Kisielice. W roku 1422 nastąpiła ponowna lokacja Limży.

Wieś Limżę i jezioro w latach późniejszych biskup pomezkański Job sprzedał Hansowi von Kospoth, zaś po roku 1700, zniszczona podczas wojny trzynastoletniej Limża stała się własnością państwa pruskiego. Kolejnym właścicielem wsi był pułkownik Otto Friedrich von Hindenburg, który Limżę i Ogrodzieniec (Neudeck) otrzymał od króla Prus – Fryderyka Wielkiego, za wybitne zasługi oddane w dwóch wojnach śląskich, toczonych z Austrią. Pułkownik zmarł bezpotomnie 10 stycznia 1722 roku. Wtedy obydwaj majątki na mocy testamentu odziedziczyły jego siostry Zofia i Barbara.

Pierwsza szkoła powstała w Limży w czasach pułkownika Otto Friedricha von Hindenburga – jego siostra Margarrete kazała zbudować we wsi małe budynek szkolny. Kolejny budynek szkolny został tu zbudowany w roku 1800, była to szkoła jednoklasowa z mieszkaniem służbowym dla nauczyciela.

Od roku 1933, właścicielem Limży był Johann Gottlieb graf von Brockdorff, który dołączył do swojego rodzowego nazwiska, nazwisko swego dziadka po kądzieli von Dallwitza. W roku 1933 zmieniono nazwę folwarku Śpikorra na Wilster. Po 1945 ziemie majątku włączono do PGR Łodygowo, a dwór przeznaczono na mieszkania. Pałac popadł w ruinę.

Łęgowo

Pierwsza wzmianka o Łęgowie występuje w dokumencie datowanym na 1 stycznia 1313 r. Łęgowo jest tam wymienione, jako miejscowość granicząca z Gałdowem, zaś w dokumencie z 1315 r. Łęgowo nazywane jest łacińską nazwą „villa” – „wieś”. Podczas wojny głodowej w 1414 roku i później podczas wojny trzynastoletniej (1453-1466) Łęgowo zostało doszczętnie zniszczone i na długie lata przestało istnieć, jako samodzielna wioska, a ponieważ poza zabudowaniami wiejskimi spalony został także kościół, Łęgowo zostało włączone do parafii Kisielice.

W 1377 roku Claves Ponintsi otrzymał od kapituły pomezkańskiej przywilej wybudowania w Łęgowie wiatraka.

W roku 1789 Łęgowo liczyło 53 domy mieszkalne, znajdował się tu też młyn. Od roku 1813 przez Łęgowo przechodziła trasa poczty konnej z Kisielic do Susza.

W roku 1822, po zarządzonej przez króla Prus regulacji gruntów, w Łęgowie została utworzona wieś chłopska. W roku 1850, jedyna dziedziczka von Polentzów, Karolina, poślubiła Alberta Louisa von Beneckendorf und von Hindenburg, dziedzica niedalekiego majątku Neudeck. W wyniku tego mariażu Łęgowo weszło w skład rozległych dóbr ziemskich rodu Hindenburgów.

W roku 1862, nowi właściciele dóbr łęgowskich przebudowali dotychczasowy dwór Polentzów i postanowili w jego miejsce neogotycki pałac, obecnie już nieistniejący.

Pośród wymienionych w kronikach mieszkańców Łęgowa, zamieszkiwanego przez chłopskie rodziny niemieckie, można znaleźć dość dużo nazwisk polskich, takich jak: Bendycki, Jablicki, Józefski, Kinszycki,

Lipiński, Mazur, Nowak, Paliński, Piński, Polakowska, Santowski, Szolkowski, Szumiński, Szmykowski i Wróbel.

Po wojnie, z łęgowskich dóbr Polentzów i Hindenburgów, w skład których wchodziły folwarki w Kantowie, Łodygowie, Ogrodzieńcu i Osówku utworzone zostało Państwowe Gospodarstwo Rolne. Później zostało ono przekształcone w Państwowy Ośrodek Hodowli Zarodowej.

Łodygowo

Łodygowo, wcześniej nazywające się Scharnot, w czasach krzyżackich było wioską chłopską. Po raz pierwszy nazwa Scharnot występuje w dokumentach z roku 1285.

W roku 1433 Łodygowo z rąk Stangów przeszło w ręce polskiej szlachcianki Elżbiety Zajączkowskiej, a już w roku 1450 stało się własnością Piotra Dzierżkowicza. Pod koniec XVII wieku całość dóbr Łodygowo kupił Fredrich von der Groben, pochodzący z Prus pułkownik wojsk cudzoziemskiego autoramentu, pozostających w służbie króla Polski.

Fredrich von der Groben, walczący pod dowództwem hetmana Jana Sobieskiego w wojnach tureckich, w roku 1683 wziął udział w wyprawie wiedeńskiej Jana III Sobieskiego przeciwko Turkom, jako dowódca straży przedniej wojsk króla. W roku 1699 za służbę u polskiego monarchy, Groben został awansowany do stopnia generalskiego. Po śmierci Jana III Sobieskiego w roku 1699 wrócił do Prus i tu, za zdobyte łupy wojenne i otrzymane od króla Polski nagrody, kupił wielkie dobra ziemskie. Z dóbr tych, w roku 1711 ustanowił cztery majoraty: Gross Schwansfeld (Łabędnik w powiecie Bartoszyce), Ponary (w powiecie Morąg), Neudorfen (Nowa Wioska powiat Kwidzyn) i Ludwigsdorf (Łodygowo w powiecie Susz).

Około połowy XIX wieku założono w Łodygowie jednoklasową szkołę.

Przed 1939 rokiem całość gruntów łodygowskich obejmowała obszar 1.929 ha, z tego do von der Grobenów należało 1.500 ha, a pozostałe 430 do chłopów.

Większość mieszkańców Łodygowia należącego do parafii Trumiejki, była wyznania ewangelickiego, katolikami była tylko nieduża ilość zatrudnionych w majątku fernali.

Pławty Wielkie

Najstarsza forma nazwy wsi miała postać Plateles i Plautis, w dokumencie z 1293 roku miejscowość ta występuje pod nazwą Gut Plauth, dobra ziemskie Pławty.

O pierwszych właścicielach Pławt nie ma w zachowanych dokumentach żadnych informacji. Wiadomo tylko, że dobra te przez długi czas były określane mianem ziem opustoszałych. Pierwszym znanym z imienia właścicielem Pławt był Jakub von Auerswald, który w roku 1541 otrzymał od księcia Albrechta opustoszałe dobra ziemskie Pławty.

W roku 1597 Hans von Auerswald w parku na gruzach starego kościoła zbudował kościółek ewangelicki, obecnie zaliczany do zabytków III kategorii. Dobra Pławty znajdowały się w posiadaniu rodziny Auerswaldów do roku 1746. Na mocy dekretu Króla Prus, Pławty zostały odebrane Adolfowi von Auerswald i stały się na powrót domeną władcy Prus. Kolejnym posiadaczem dóbr Pławty Wielkie został w roku 1746 ród Finckensteinów.

Po stuletniej przynależności do Finckensteinów, w roku 1853 Pławty kupił od grafa Rodrygo zu Dohna-Finckensteina, Eugen von Puttkamer, nadprezydent Poznania, potomek starego XIII-wiecznego rodu rycerskiego pochodzącego z Pomorza Zachodniego.

Wieś przeżywała swoje dobre lata po zbudowaniu w latach 1897-1899, przebiegającej przez Pławty linii kolejowej Kisielice-Prabuty. Uroczyste otwarcie dworca kolejowego w Pławtach Wielkich miało miejsce 1 października 1899 r. Po uruchomieniu kolei z Pławt, można było tą drogą wysyłać na rynki Kisielice i Prabuty oraz innych miast, zbieraną na tutejszych dobrych ziemiach pszenicę i buraki cukrowe, produkcję uzyskiwaną z hodowli owiec, trzody chlewnej i bydła, oraz wyroby założonej przez Puttkamerów cegielni i młczarni.

Właściciele Pławt przywiązywali dużą wagę do upraw leśnych, ich lasy, dobrze pielęgnowane, miały duże obszary wartościowego starodrzewu i były zamieszkiwane przez liczną zwierzynę. W latach 1871/72 zbudowana została w Pławtach szkoła.

Wśród mieszkańców wsi było dość dużo rodzin o nazwiskach dość jednoznacznie wskazujących ich polskie korzenie, np. Grabowski, Liszewski, Schittowski, Nastrowicz, Kutschinski, Waschlewski, Schmitzki, Simanowski. Jednak w 1920 roku, podczas plebiscytu wszyscy dorośli mieszkańcy wsi, w liczbie 285 osób, głosowali na listę niemiecką.

Ogrodzieniec

W dokumencie z roku 1374, wioska występuje pod nazwą Nydek. Podczas wojny głodowej w 1414 roku, wieś została tak doszczętnie zniszczona, że jeszcze w roku 1543 zamieszkiwało w niej tylko dwóch gospodarzy, tzw. Grossfreie. Rozwój gospodarczy wsi nastąpił dopiero po przejęciu jej przez von Polentzów, sprawujących godność biskupów Pomezanii, którzy połączyli Neudeck z folwarkiem Willenfeld (Wola).

Ogrodzieniec i pobliska Limża były gniazdem rodu Paula von Hindenburg und Beneckendorf, późniejszego feldmarszałka i prezydenta Rzeszy Niemieckiej. W połowie XVIII wieku w starym parku zbudowana została rezydencja dworska utrzymana w stylu późnego baroku.

Majątek ziemski istniał w tym miejscu od połowy XVI wieku. Znajdował się wówczas w posiadaniu wspomnianego rodu Polentzów. Na początku wieku XVIII przejęła go rodzina Hindenburg (od 1789 roku von Beneckendorf und von Hindenburg). Do 1934 roku była to własność feldmarszałka i prezydenta Rzeszy – Paula von Hindenburga. Jego syn, generał porucznik Oskar von Hindenburg, był ostatnim właścicielem tych dóbr.

Trupel

Wieś założona na miejscu starej osady Prusów, pierwotnie nosiła nazwę Trupli.

Początki wsi poświadczą dokument z roku 1326 stwierdzający, że wieś Trupel założona przez sołtysa Nikolausa, była zamieszkiwana przez 41 pruskich osadników.

Od roku 1800, kolejnym właścicielem Trupla był pan Limży i Ogrodzeinca, Otto Fridrich von Beneckendorff und Hindenburg. W roku 1837 od wnuczki Hindenburgów Liny von Polentz, za zgodą króla Prus, Trupel kupili przybysze z Anglii, bracia Henryk i Krzysztof Albersowie. Nowi nabywcy całość dóbr podzielili na trzy folwarki: Trupel, Trupel Dolny i Trupel Górny, po czym przystąpili do wzorowanej na nowoczesnej gospodarce angielskiej modernizacji swych dóbr. W latach 1857-1874 bracia zbudowali we wszystkich trzech folwarkach

nowe stajnie, dwa spichrze zbożowe, stodoły, kuźnie wiejskie, dom zarządcy, mleczarnię (przerobiona później na suszarnię) oraz dwie owczarnie.

Nadkłady na intensyfikację produkcji rolnej szybko przynosiły spodziewane efekty, co pozwoliło Albersom na budowę w Truplu dość okazałego nowego dworu, przez miejscowych nazywanego pałacem.

W 1812 roku, gdy przez wieś przechodziły tabory armii Napoleona, na rogu drogi z Trupla do Ogrodzieńca, powstał cmentarz nazywany żydowskim, pochowano na nim niezdolnych na skutek choroby do dalszej marszruty kupców oraz handlarzy żydowskich, ludzie ci pozostawieni bez należytej opieki lekarskiej w naprędcie urządzonym lazarecie, po wymarszu taborów poumierali jeden po drugim.

Obecnie po dawnym majątku Albersów pozostał park krajobrazowy nad jeziorem Trupel oraz stary cmentarz rodowy właścicieli majątku, założony na planie liścia lipy, z alejami obsadzonymi starodrzewem.

Do 1939 roku, w nadgranicznym Truplu funkcjonował posterunek celny. W tych czasach mieszkańcy wsi korzystali z plaży urządzonej nad jeziorem. W 1928 roku, we wsi zostało zbudowane boisko szkolne, urządzone na starym cmentarzu żydowskim, który znajdował się na zakręcie drogi z Trupla do Ogrodzieńca. Ciekawym zabytkiem świadczącym o dawnej zamożności wsi, jest też stojąca przy biegnącej przez wieś drodze z Ogrodzieńca do Gulbia, bogato ornamentowana XIX-wieczna kuźnia.

5.2.3. Krajobraz kulturowy

Krajobraz kulturowy to świadectwo działalności mieszkańców danego regionu prowadzonej na przestrzeni wieków, dlatego najpełniej stanowi o jego tożsamości. Składa się z elementów przyrodniczych, ale przede wszystkim z wytworów i osiągnięć cywilizacyjnych człowieka. Są to zarówno pojedyncze obiekty i zespoły budowli, dzieła sztuki, elementy zagospodarowania przestrzeni, krajobrazy miejskie i wiejskie, kształtujące świadomość i tożsamość regionalną mieszkańców.

Gmina Kisielice prawie w całości rozciąga się na obszarze zlewni rzeki Osy, mimo że sama rzeka nie przepływa przez obszar gminy, a jedynie na niewielkim odcinku granicy administracyjnej z gminą Iława. Jedynym znaczącym ciekim na terenie gminy jest górny odcinek rzeki Gardęgi zwany Gardeją, która odwadnia środkową i północną część gminy (ok. 60% obszaru gminy). Rozmieszczenie jezior w gminie Kisielice jest nierównomierne. Za wyjątkiem dwóch sztucznych zbiorników (Staw Duży i Staw Limża) leżących w północno-wschodniej części gminy, wszystkie pozostałe jeziora skupione są na południu. Szatę roślinną gminy Kisielice budują zbiorowiska łąkowe i pola uprawne, z roślinnością typową dla tych ekosystemów. Łąki zajmują niecałe 5% powierzchni gminy, a pastwiska niewiele ponad 4%. Tereny otwarte pól rozłożone są na terenie całej gminy, choć najwięcej ich znajduje się na północ od miasta Kisielice i po zachodniej i południowej części gminy, ze względu na prowadzoną produkcję rolną charakteryzują się możliwością występowania roślinności segetalnej, towarzyszącej uprawom polowym. Uzupełnieniem zespołów roślinności naturalnej jest urządzona roślinność we wsiach, przy obiektach użyteczności publicznej i roślinność „zagrodowa”, występująca przy indywidualnych domkach. Zabudowie zagrodowej towarzyszą sady oraz zieleń ozdobna (byliny, krzewy, rośliny jednoroczne).

Na terenie Gminy Kisielice nie zachowało się zbyt wiele obiektów zabytkowych o wysokiej wartości. W dużej mierze ma to związek ze zniszczeniami po II Wojnie Światowej, które najbardziej widoczne są w Kisielicach. Całkowicie zniszczone zostało tam Stare Miasto. Do jedynych zachowanych budynków należały:

kościół, plebania, kapliczka, 3 budynki mieszkalne oraz kapliczka. W wielu wsiach niemal całkowitej dewastacji uległy zespoły dworskie związane z pruskimi właścicielami tych ziem (zaliczyć do nich można pałace w Ogrodzieńcu, Łęgowie, Pławtach czy Limży). Tereny zieleni komponowanej utraciły większość swoich walorów, dzicząc w związku z brakiem bieżącej pielęgnacji, degradacji uległy też dawne założenia cmentarzy ewangelickich.

Istotną rolę w kształtowaniu krajobrazu kulturowego stanowią pomniki i tablice pamiątkowe, kapliczki przydrożne, sanktuaria, ale również zabytki techniki, historyczne układy urbanistyczne i ruralistyczne, elementy związane z kulturą ludową i tradycją. Ważnym elementem w krajobrazie kulturowym gminy są cmentarze, które tworzą pewnego rodzaju kronikę dziejów.

W ramach analizy krajobrazu kulturowego poniżej przedstawiono opis poszczególnych grup obiektów zabytkowych z terenu gminy Kisielice.

Założenie urbanistyczne

Kisielice położone są na falistej wyżynie otoczone od strony północnej, zachodniej i wschodniej jeziorem miejskim oraz rzeką Gardziengą. Terytorium późniejszego miasta Kisielice przeszło w roku 1285 z Kapituły Pomesańskiej na rycerza Dietricha Stange, który otrzymał prawo założenia tego miasta. Prawo miejskie miasto otrzymało w 1331 r.

Położenie miasta nieregularne. Główna ulica przebiega w kierunku łańcucha wzgórz, rozdzwaja się na północ w dwa ramiona, między którymi znajduje się trójkątny rynek (94x28x10). Na rynku ratusz (w poł. XIX w. rozebrany). Mury miejskie rozpadły się już w 1682 r. Z boku przy głównej ulicy w południowej części miasta w latach 1331-1334 zbudowano kościół parafialny. Od XVI w. istniało niewielkie przedmieście za bramą Biskupiecką, a od XVIII w. tzw. nowe miasto przy trakcie prowadzącym do Prabut.

W 1899 r. w Kisielicach powstała fabryczka mydła i browar, zbudowano też siedem wiatraków obsługujących dobrze rozwijające się rolnictwo w okolicznych wsiach. Z rzemiosł najbardziej rozwinięte było w Kisielicach tkactwo i garbarstwo, w 1860 roku mieszkało tutaj 27 sukienników, 12 kuśnierzy i garbarzy, 17 stolarzy i kołodziejów, 15 krawców, 8 zdunów, 2 powroźników, 3 kowali, 4 ślusarzy, zegarmistrz, po pięciu piekarzy i rzeźników, 3 mularzy, balwierz, malarz i cieśla.

Na początku XX wieku w mieście były dwie szkoły podstawowe i szkoła gospodarstwa wiejskiego, zaś od 1925 roku działała szkoła średnia. Do wybuchu II wojny światowej w Kisielicach istniały dwa kościoły: XIV-wieczny stary kościół katolicki, położony za rzeką Gardeją przy ówczesnej Lessenerstrasse (ul. Łasińska) i kościół ewangelicki, gdzie do 1912 roku odprawiane były polskie nabożeństwa.

W 1945 r. budynki mieszkalne w Kisielicach zniszczone zostały w 72%, a budynki użyteczności publicznej w 85%.

Architektura sakralna

Kościół p.w. Matki Boskiej Królowej Świata w Kisielicach

Kościół położony na wzgórzu, orientowany, ceglany, na podmurówce kamiennej, jednonawowy z węższym prezbiterium oddzielnym od nawy głównej łukiem tęczowym.

Zbudowany w latach 1331-1334, przebudowywany w XVI wieku i w II poł. XIX wieku. Wieża z 1856 roku na miejscu XVI-wiecznej szachulcowej, która spłonęła w 1653 roku. Po pożarze w 1945 roku zachowały się jedynie mury do wysokości gzymsów. Wnętrze całkowicie nowe po odbudowie z 1960 roku.

Prace związane z wystrojem malarskiego wnętrza trwały dwa lata, od 20 maja 1968 do 1 sierpnia 1970 roku, według projektu rodzonych sióstr, mgr Anny i mgr Zofii Pawłowskich z Muzeum Diecezjalnego w Tarnowie. W roku 1968 wykonano polichromię w prezbiterium kościoła, techniką fresku mokrego oraz ścianę wschodnią nawy głównej, techniką fresku suchego. Na suficie głównej nawy nałożono nowy tynk. W marcu 1989 roku, w ramy okienne wprawiono nowe witraże.

Stan zachowania dobry (w roku 2022 prowadzono prace konserwacyjne).

Obiekt jest objęty ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków.

Nieopodal kościoła znajduje się ciekawy pod względem architektonicznym budynek plebani.

Budynek murowany, dwukondygnacyjny, nietynkowany, kryty dachem dwuspadowym. Obiekt objęty ochroną poprzez wpis do wojewódzkiej ewidencji zabytków.

Stan zachowania dobry.

Fotografia 1. Widok na Kościół p.w. Matki Boskiej Królowej Świata w Kisielicach.

Fotografia 2. Widok na budynek plebani przy kościele p.w. Matki Boskiej Królowej Świata w Kisielicach.

Kościół p.w. Niepokalanego Poczęcia Maryi Panny w Łęgowie

Świątynia od roku 1998 roku jest Sanktuarium Matki Boskiej Fatimskiej w związku z przywiezieniem obrazu z Fatimy przez ówczesnego proboszcza. Kościół został wzniesiony w latach 1600-1604 w stylu niderlandzkiego renesansu. Wieża od strony zachodniej przebudowana w 1857 roku w stylu neogotyckim. Restaurowany w latach 1933-1935. We wnętrzu bogate wyposażenie. Ołtarz główny w stylu manieryzmu, kazalnica z obrazami czterech ewangelistów.

Pod gzymszem świątyni drewniany fryz z 1604 roku, w którym umieszczono 28 tablic z malowanymi herbami najważniejszych rodzin szlacheckich z terenów Prus i Pojezierza Iławskiego. Charakterystyczny jest jednolity, drewniany wystrój z wieloma elementami zdobniczymi.

Stan zachowania dobry, prowadzono prace konserwacyjne:

Fotografia 4. Widok na Kościół p.w. Niepokalanego Poczęcia Maryi Panny w Łęgowie.

Fotografia 3. Widok na wyposażenie kościoła p.w. Niepokalanego Poczęcia Maryi Panny w Łęgowie.

1. Wymianę poszycia dachowego.
2. Położenie nowych tynków zewnętrznych na całości kościoła.
3. Konserwację i renowację okien – wymiana szkła witrażowego.
4. Renowację dębowych drzwi zewnętrznych i wewnętrznych.
5. Renowację chrzcielnicy.

Obiekt jest objęty ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków.

Kaplica grobowa Albertsów w Truplu

Rodowa kaplica grobowa rodziny Albertsów pochodzi z 1850 roku i położona jest w południowej części dawnego cmentarza. Zbudowano ją w stylu neogotyku angielskiego. Murowana z cegły, na planie kwadratu o wciętych schodkowo narożach, dzięki czemu upodabnia się do krzyża greckiego. Wszystkie naroża zaakcentowane przyporami. Elementy detalu architektonicznego wykonane z piaskowca i sztucznego kamienia.

Stan zachowania dostateczny/ zły. Obecnie otwory okienne i drzwiowe są zamurwane.

Obiekt jest objęty ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków.

Fotografia 5. Widok na Kaplicę grobową Albertsów w Truplu.

Cmentarze

Przez wieki miejscami grzebania zmarłych były cmentarze przykościelne. Same świątynie były miejscem pochówku osób najznamienitszych: dostojników kościelnych, fundatorów świątyń i osób zasłużonych, którzy mieli tu swoje epitafia i nagrobki. Cmentarze przykościelne funkcjonowały do ok. poł. XIX wieku. Następnie ze względów sanitarnych sytuowano je poza obszarem zabudowanym. Do cmentarzy przykościelnych na terenie gminy zaliczyć można: cmentarz przykościelny w zespole kościoła p.w. Matki Boskiej Królowej Świata w Kisielicach oraz cmentarz przykościelny w zespole kościoła p.w. Niepokalanego Poczęcia Maryi Panny w Łęgowie. Stan zachowania cmentarzy przykościelnych – dobry.

Charakterystyką krajobrazu kulturowego są liczne cmentarze ewangelickie i protestanckie zlokalizowane m.in. w miejscowościach:

- Biskupiczki (brak zachowanych nagrobków),
- Butowo (zachowane pozostałości nagrobków),
- Galinowo (zachowane pozostałości nagrobków),
- Goryń (zachowane pozostałości nagrobków),
- Jędrychowo (zachowane pozostałości nagrobków),
- Klimy (zachowane pozostałości nagrobków),
- Kisielice (ob. park),
- Limża (ob. park),
- Łęgowo (zachowane pozostałości nagrobków),
- Łodygowo (zachowane pozostałości nagrobków),

- Ogrodzieniec (zachowane pozostałości nagrobków, w tym byłych właścicieli majątku w Ogrodziencu),
- Płatwy Wielkie (zachowane pozostałości nagrobków),
- Trupel (zachowane pozostałości nagrobków),
- Wola (zachowanych kilka nagrobków),

Stan zachowania cmentarzy ewangelickich określić można w większości jako zły. Cmentarze są zdewastowane, brak jest odpowiednich oznaczeń oraz działań związanych z ogrodzeniem terenów cmentarza.

W miejscowości Ogrodzieniec znajdują się szczątki cmentarza żydowskiego datowanego na wiek XVII w., co potwierdza że w tym czasie w miasteczku funkcjonowała samodzielna gmina żydowska. Cmentarz został powiększony o dodatkowe tereny w latach 70. i 80. XIX wieku. Wtedy również została wybudowana synagoga.

Założenia dworskie, parkowe

Obiekty, które wchodziły w skład dawnych założeń dworsko – parkowych zachowały się w większości w szątkowym stanie.

Założenie dworsko - parkowe w Krzywce

Znajdujący się tu majątek został utworzony jeszcze w czasach krzyżackich. Pierwotnie pełnił funkcję folwarku pomocniczego dóbr z siedzibą w miejscowości Święte [obecnie w powiecie grudziądzkim]. Majątek ten otrzymali na mocy przywileju bracia Arnold i Berthold. W XVI wieku dobra te stanowiły własność rodziny von Szembek. W XVII wieku nabył je starosta

Fotografia 6. Widok na dwór w Krzywce po renowacji (fot. D.Stark).

Hugo Dąbrowski, a od 1744 r. chorąży malborski Michael von Liesenlicht-Leski. W 1884r. samodzielny już majątek stał się własnością rodziny Friese. W 1906r. pruska komisja kolonizacyjna wykupiła go i w 1910r. przekazała przesiedleńcom z Besarabii. W latach 1945-80 dwór wraz z parkiem był własnością prywatnego gospodarza. Sam dwór został wzniesiony pod koniec XIX w. Od lat 80-tych XX wieku popadał stopniowo w ruinę. Nowy właściciel przywrócił dworowi dawny blask.

Jest to budynek jednokondygnacyjny, podpiwniczony, z użytkowym poddaszem, w stylu eklektycznym z elementami klasycyzującymi. Wzniesiono go na planie zbliżonym do kwadratu na wysokim boniowanym cokole. Wszystkie okna mają profilowane obramienia, a parterowe dodatkowo parapetowe nadproża. W elewacji północnej i południowej usytuowano dwa dwukondygnacyjne ryzality. Do wejścia prowadzi ganek wsparty na filarach tokańskich. W elewacji zachodniej, na wysokości drugiej kondygnacji, umieszczono dwa medaliony ze scenami antycznymi. Od strony zachodniej znajduje się podjazd.

Założenie pałacowo – parkowe w Limży

Prawdopodobnie pod koniec XV wieku Limża wraz z jeziorem zostały sprzedane Hansowi von Kospoth. Po 1700 roku wieś stała się własnością państwa pruskiego. Za zasługi w wojnach śląskich przeciwko Austrii pułkownik Otto

Fotografia 7. Widok na ruiny pałacu w Limży.

Friedrich von Hindenburg otrzymał majątki ziemskie w Limży i Ogrodzieńcu od króla Prus Fryderyka Wielkiego. Po śmierci pułkownika majątek odziedziczyły jego dwie siostry – Zofia i Barbara, a po nich wnuk Barbary i pradziadek Paula Johann Otto Gottfried von Beneckendorff. Przejęcie tych dóbr wiązało się z koniecznością wypełnienia woli Otto Friedricha, czyli przejęcia nazwiska i herbu rodu von Hindenburgów.

Połączenie nazwisk zostało potwierdzone dekretem króla Prus Fryderyka Wilhelma II w 1789 roku. Od tego czasu właściciele Limży i Ogrodzieńca (jak również Paul) nosili podwójne nazwisko: von Beneckendorff und von Hindenburg. Pod koniec XIX stulecia majątek w Limży został sprzedany przez wnuka Paula Johanna Otto Gottfrieda - Alberta von Beneckendorff und von Hindenburg - Wilhelmowi von Dallwitz. Nowi właściciele wybudowali dwór, a w pobliskim parku, utworzyli cmentarz rodowy, którego pozostałości można odnaleźć i dziś. Po ślubie córki Wilhelma von Dallwitz, Limża przeszła w ręce rodu von Brockdorff-Ahlefeld. Po 1945 ziemię majątku włączono do PGR Łodygowo, a dwór przeznaczono na mieszkania dla pracowników. Pałac popadł w ruinę, a do dziś zachowały się jedynie mury, piwnice i zaniedbany park.

Zespół dworsko – parkowy w Kantowie

Dwór powstał w I ćw. XX w., prawdopodobnie przed 1910 r. Inicjatorem budowy była rodzina ówczesnych właścicieli majątku Kanterów. W 1932 r. majątek Kantowo należał do Benno Kantera i w rękach tej rodziny pozostał do 1945 r. W okresie powojennym, w budynku dworu mieściły się biura PGR oraz mieszkania dla pracowników. Po wojnie budynek został podzielony na kilka mieszkań.

Budynek na planie prostokąta, o zwartej bryle, podpiwniczony, jednokondygnacyjny, z poddaszem mieszkalnym, kryty był dwuspadowym dachem. Elewacja frontowa podzielona lizenami, z centralnie wysuniętym gankiem, zwieńczonym balkonem. Elewacje wieńczy centralnie usytuowany półokrągły szczyt.

W roku 2021 dwór uległ poważnym uszkodzeniom w trakcie pożaru.

Założenie pałacowo – parkowe w Ogrodzieńcu

Rezydencja rodziny została wzniesiona między 1760 a 1800 rokiem. W 1928 roku została ona przebudowana według projektu architekta Bidenberga. Pałac został zniszczony pod koniec drugiej wojny światowej (splądrowany i podpalony przez żołnierzy radzieckich). W późniejszym okresie był też sukcesywnie rozbiierany. Cegły wywożono m.in. na odbudowę Warszawy.

Była to budowla murowana z cegły i otynkowana, dwukondygnacyjna z użytkowym poddaszem, podpiwniczona. Wzniesiono ją na planie prostokąta i przykryto dachem ceramicznym czterospadowym, z umieszczonymi od strony ogrodu lukarnami. W fasadzie frontowej usytuowano ryzalit zwieńczony trójkątnym szczytem i z reprezentacyjnym wejściem w przyziemiu. W elewacji ogrodowej, dwa skrajne ryzality stanowiły podstawy do wyodrębnienia na poziomie drugiej kondygnacji tarasów otoczonych balustradami. Trzeci taras znajdował się na parterze budynku, a po obu jego stronach znajdowały się schody wiodące do ogrodu (powyżej znajdował się również balkon). W elewacjach umieszczone były prostokątne okna w ozdobnych obwódkach gzymsowych.

Fotografia 8. Archiwalne zdjęcie pałacu w Ogrodzieńcu.

W chwili obecnej widoczne są tylko fragmenty bramy wjazdowej prowadzącej na teren pałacu, zarys bryły fundamentowej i porozrzucane fragmenty murów.

Fotografia 9. Widok na ruiny bramy wjazdowej i pałacu w Ogródzieńcu.

Ponadto założenie dworsko – parkowe zlokalizowane jest także w miejscowości Łodygowo. W miejscowości Płatwy Wielkie po dawnym pałacu pozostały tylko części podziemne i pozostałości parku.

Parki, tereny zieleni

Park w miejscowości Krzywka

Park o układzie kaligraficznym, w którym znajdują się cztery pomniki przyrody: dąb szypułkowy *Quercus Sabinae*, dąb szypułkowy *Sławomir*, klon zwyczajny *Piękno Ziemi*, altana złożona z pięciu żywotników zachodnich *Altana Sabiny* oraz irysowy salon ogrodowy. Park posiada zachowany układ kompozycyjny.

Park w miejscowości Kantowo

Obecnie istnieją tylko pozostałości dawnego parku w postaci pojedynczych starodrzewów. W dawnych granicach parku znajdują się liczne samosiewy. Na terenie parku zlokalizowany jest budynek dawnego dworu, budynki mieszkalne oraz gospodarcze. Przez teren dawnego parku przebiega droga lokalna.

Park w miejscowości Limża

Park na tle miejscowości wyróżnia się od sąsiednich pól i łąk jako duży masyw zieleni wysokiej. Ten masyw zieleni częściowo naturalny, częściowo komponowany – został uformowany w procesie powstawania, a następnie przeobrażania całego układu przestrzennego dawnego majątku.

Kompozycja zieleni wysokiej parku związana jest z projektem architekta krajobrazu J. Larassa. Stosunkowo dobrze zachowanym elementem kompozycji parku jest staw. Granica południowa parku to nasadzenia grabów, które oddzielają park od łąki, cmentarza. Nasadzenia te ciągną się również częściowo wzdłuż ciekłu dopływającego do Gardęgi. Dalsze skupienia zieleni wysokiej grupują się w części południowo – wschodniej i wschodniej. Można tu wydzielić kilka grup drzew: altana z kasztanowców, dwie aleje lipowe, altana komponowana z dębów i buka.

Na terenie parku znajdują się liczne samosiewy.

Park w miejscowości Łęgowo

Park założono w XVIII w., w późniejszych okresach był przebudowywany. Nasadzenia drzew w postaci grup skupiały się w północnej części parku. W całym założeniu dominowały gatunki rodzime, choć dla wzbogacenia kompozycji użyte zostały gatunki aklimatyzacyjne: kasztanowiec zwyczajny, platan klonolistny, klon srebrzysty, dąb czerwony, dąb błotny, żywotnik zachodni.

W 1945 roku zniszczono pałac, którego ruiny rozebrano około 1966 roku. W miejscu pałacu zasadzono nowe drzewa (głównie świerki), a w jego sąsiedztwie powstały budynki administracyjno – gospodarcze. Wtórne są także nasadzenia wzdłuż południowej granicy parku (topole). Na przestrzeni lat powierzchnia parku zmniejszyła się prawie o połowę. Likwidacji uległa jego zachodnia część. Obecnie w granicach parku znajdują się dwa zbiorniki wodne oraz liczne zabudowania gospodarcze.

Park w miejscowości Łodygowo

Park założono w połowie XIX w. Teren parku od północy graniczy ze stawem, a od południa ze szczątkowo zachowaną zabudową dawnego folwarku. W granicach parku znajduje się dwór z końca XIX w. Na terenie parku zachowały się pojedyncze starodrzewa gatunków rodzimych. Kompozycja parku jest zachowana częściowo. Na terenie parku znajdują się liczne samosiewy.

Park w miejscowości Ogrodzieniec

Park założono w XIX w. Latem 1945 r. został zniszczony pałac, którego ruiny zostały rozebrane z późniejszym czasie. Park zachował swoje pierwotne granice, choć w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat ulegał systematycznej degradacji. Zatarciu uległy w większości trakty komunikacyjne wewnątrz parku. Park pozbawiony został znacznej części starodrzewu. Obecnie na terenie parku liczne samosiewy oraz starodrzewa. Park wymaga przeprowadzenia prac porządkowych i renowacyjnych.

Park w miejscowości Płatwy Wielkie

Park na planie zbliżonym do prostokąta, założony na przełomie XVIII i XIX w. W granicach parku znajdują się podziemia dworu oraz kaplicy ewangelickiej. Na terenie parku liczne starodrzewa głównie gatunków rodzimych. Pierwotna kompozycja parku częściowo zatarta. Obecnie na terenie parku liczne samosiewy, park wymaga przeprowadzenia prac porządkowych i renowacyjnych.

Innym wartościowym przykładem terenów zieleni jest droga do parku we wsi Łęgowo, która jest obsadzona starymi dębami szypułkowymi, będącymi pomnikami przyrody.

Zabytki techniki

Obiekty pokolejowe

Projekt budowy linii Prabuty – Jabłonowo Pomorskie datowany jest na ok. 1896 rok i miał połączyć istniejącą już linię Malbork – Iława z linią Toruń – Iława. Prace budowlane nie trwały długo, bo już 1 października 1899 roku na 48,6 kilometrową trasę wyjechały pierwsze składy. Linia Prabuty – Jabłonowo nigdy nie miała dużego znaczenia, gdyż służyła przede wszystkim do przewozu ludzi i produktów rolnych. Wszystkie stacje na

Fotografia 10. Widok na wieżę wodną.

trasie wyposażone były w dodatkowy tor, na którym można było pozostawiać wagony towarowe. Największą stacją kolejową z większą liczbą torów umożliwiających mijanie się pociągów, były oczywiście Kisielice. Pociągi mogły też mijać się na stacji Plesewo (późniejszy Łasin Pomorski), gdzie znajdował dodatkowy tor o długości ok. 600 m 15 stycznia 1900 roku Kisielice stały się stacją węzłową, ponieważ oddano do użytku kolejny odcinek linii kolejowej łączącej bezpośrednio Kisielice z Kwidzynem o długości 28,6 km. Wg rozkładu z 1903 roku podróż pociągiem całą trasą można było pokonać w 56 minut. Sytuacja skomplikowała się po zakończeniu I wojny światowej, kiedy to granica między Niemcami a odrodzoną Polską przecięła trasę kolejową między Kisielicami a Zawdzką Wolą. Nie utworzono w tym miejscu przejścia granicznego, gdyż ruch na tym odcinku był niewielki. Niemieckie pociągi kończyły wtedy bieg w Kisielicach, a polskie dojeżdżały do Zawdzkiej Woli.

Fizyczne przecięcie linii w kierunku Jabłonowa nastąpiło w 1925 roku, kiedy wybudowano nową 14 kilometrową trasę Kisielice – Biskupiec Pomorski. Po klęsce Polski w Kampanii Wrześniowej w 1939 Niemcy odbudowali torowisko i przywrócili ruch pociągów w kierunku Jabłonowa. Taki stan utrzymywał się do 1945 roku, kiedy po przegranej przez Niemcy II wojny światowej i zajęciu tych terenów przez wojska radzieckie nastąpiła rozbiórka linii kolejowej na odcinku Kisielice – Kwidzyn. Polskie władze prawdopodobnie planowały jej odbudowę, ponieważ na zachowanym rozkładzie jazdy z 1946 roku widnieje dopisek: „Na odcinku Kisielice – Kwidzyn pociągi na razie nie kursują”. Do odbudowy jednak nigdy nie doszło. Linia Kisielice – Biskupiec Pomorski Miasto funkcjonowała do 1969 roku, a jej rozbiórka nastąpiła w 1974. W tym momencie Kisielice przestały być węzłem kolejowym.

Fotografia 12. Widok na dom pracowników kolei przy ul. Kolejowej 7.

Na rozkładzie z 1976 roku widnieją 4 pary pociągów

w kierunku Jabłonowa i aż 7 par w kierunku Prabut, natomiast w 1990 w obu kierunkach liczba kursów została zmniejszona o jedną parę. Przemiany ustrojowe po 1989 roku przyniosły drastyczne zmiany w skali całego kraju. Ze względu na małą rentowność wiele lokalnych połączeń

kolejowych zostało zlikwidowanych, czego, niestety, nie uniknęła też ostatnia z kisielickich linii. Ruch pasażerski w

Kisielicach został zawieszony w 1990 roku, a ostatni pociąg towarowy odjechał stąd prawdopodobnie w 2004 roku. W styczniu 2005 roku dokonano fizycznej rozbiórki torowiska na całej trasie Prabuty – Jabłonowo Pomorskie. Od tamtej pory o kolejowej historii regionu świadczą tylko charakterystyczne budynki, mosty, wiadukty, nasypy oraz nazwa jednej z ulic w Kisielicach.

Do zachowanych obiektów dawnego zespołu dworca należą:

- Wieża wodna,
- Osiedle domów kolejowych (ul. Kolejowa 7, 9, 11-11a, 13).

Fotografia 11. Widok na dom pracowników kolei przy ul. Kolejowej 13.

Stan zachowania budynków pokolejowych, które pozostały w przestrzeni Kisielic określić można jako dobry.

Młyn w Kisielicach

Zespół młyński w Kisielicach powstał w początku XX w. Nie znany jest jednak dokładny czas ani inicjator budowy. Wiadomo że przed rokiem 1945 jego właścicielami byli Schefler i Adam. Młyn po zniszczeniach wojennych przez prawie 10 lat był nieczynny. W 1955 r. został ponownie uruchomiony po wcześniejszym gruntowym remoncie i wyposażeniu. Budynek na planie prostokątnym z ryzalitem pozornym na elewacji frontowej ze współczesną przybudówką klatki schodowej. Elewacja frontowa asymetryczna.

Obiekt objęty ochroną poprzez wpis do gminnej ewidencji zabytków.

Stan zachowania obiektu dobry/dostateczny.

Mosty

W gminie Kisielice zlokalizowane są 3 obiekty mostowe:

- w miejscowości Szwarcenowo (rzeka Osa),
- w miejscowości Kisielice (rzeka Gardęga),
- w miejscowości Łęgowo (rzeka Gardęga).

Mosty z terenu gminy nie są ujęte w gminnej ewidencji zabytków i nie wykazują znaczących wartości zabytkowych.

Architektura mieszkalna

W przestrzeni gminy zlokalizowane są także ciekawe budynki mieszkalne wyróżniające się materiałem wykorzystanym do budowy, czy detalem w elewacji.

Fotografia 13. Przykład budynków mieszkalnych przy ul. Daszyńskiego 18 (od lewej) i 22.

Obiekty użyteczności publicznej

Budynek Szkoły Zespołu Szkół w Kisielicach

Budynek został wybudowany w 1913 r. Usytuowany jest w pół-wsch. części miasta, na parceli pomiędzy ul. Daszyńskiego a Wojska Polskiego, sąsiadującej od wschodu z terenem Urzędu Miasta i Gminy a od zachodu z terenem dawnej mleczarni. Budynek bez wyraźnie określonych cech stylowych z elementami antykizującymi secesji oraz neobaroku (portal, sygnaturki, pilastrowanie). Dokonano poprawy stanu zabytkowego budynku szkoły w Kisielicach wraz z budową windy zewnętrznej przystosowanej dla osób niepełnosprawnych wraz z infrastrukturą towarzyszącą za kwotę ponad 2 mln złotych. Planowane są kolejne prace remontowe zabytkowej szkoły, które mają na celu powstrzymanie zachodzących procesów destrukcji substancji zabytkowej, wyeliminowanie przyczyn zniszczeń, ochronę substancji zabytkowej oraz przywrócenie obiektowi odpowiednich wartości funkcjonalnych i estetycznych.

Fotografia 14. Widok na Budynek Szkoły Zespołu Szkół w Kisielicach.

Planowane prace konserwatorsko-restauratorskie będą obejmować:

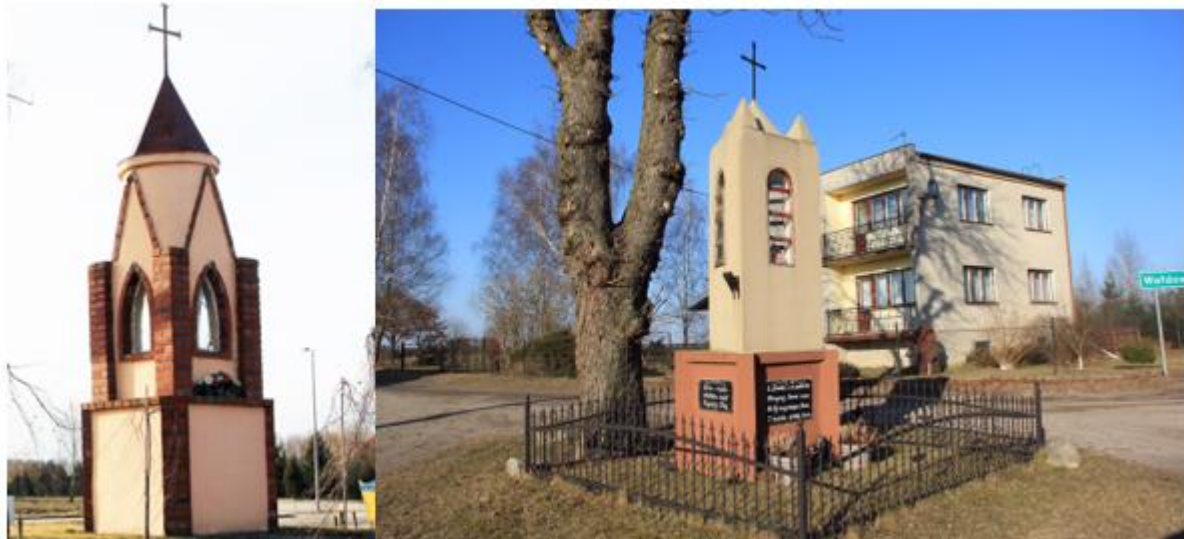
- 1) Ceglana elewację wraz z detalem architektonicznym,
- 2) Granitowe schody wraz z pamiątkową płytą z datą zlokalizowaną przed wejściem głównym,
- 3) Drzwi zewnętrzne (wejście główne),
- 4) Stolarki drzwiowe wewnętrzne,
- 5) Metalowe balustrady głównej klatki schodowej wraz z wspornikami pochwytyłów na przeciwległych ścian,
- 6) Polichromie w partiach lamperii w przedsionku głównej klatki schodowej od strony półn,
- 7) Ceramiczne posadzki w piwnicy sutereny i w przedsionku wejścia głównego, ceramiczne strefy cokołowe na ścianach oraz płytki w podstopniach.

Kapliczki przydrożne

Szczególną rolę w krajobrazie pełnią kapliczki, figury i krzyże przydrożne. Są lokalnymi świadkami historii oraz ciągłości narodowej i katolickiej tradycji. W gminnej ewidencji zabytków zlokalizowane są następujące historyczne kapliczki:

- Kapliczka przydrożna z XX w. w miejscowości Butowo,
- Figura Najświętszej Marii Panny z końca XIX w. w miejscowości Goryń, zlokalizowana przy kościele,
- Kapliczka przydrożna z początku XX w. w miejscowości Goryń,
- Kapliczka z przełomu XIX i XX w. w miejscowości Jędrychowo,
- Kapliczka z początku XX w. przy ulicy Kolejowej w Kisielicach,
- Kapliczka z początku XX w. w miejscowości Krzywka,
- Kapliczka z początku XX w. w miejscowości Trupel.

Krzyże i kapliczki z terenu gminy Kisielice charakteryzują się dobrym stanem technicznym. Są na bieżąco oczyszczane i pielęgnowane.

Fotografia 15. Widok na kliczki przydrożne w Kisielicach (od lewej) i w Krzywce.

5.2.3. Zestawienie obiektów z terenu gminy wpisanych do Rejestru Zabytków Województwa Warmińsko – Mazurskiego

Na terenie gminy Kieselice znajduje się 17 zabytków nieruchomych, wpisanych do rejestru zabytków województwa warmińsko – mazurskiego. Są to jedne z najcenniejszych elementów krajobrazu kulturowego na terenie gminy.

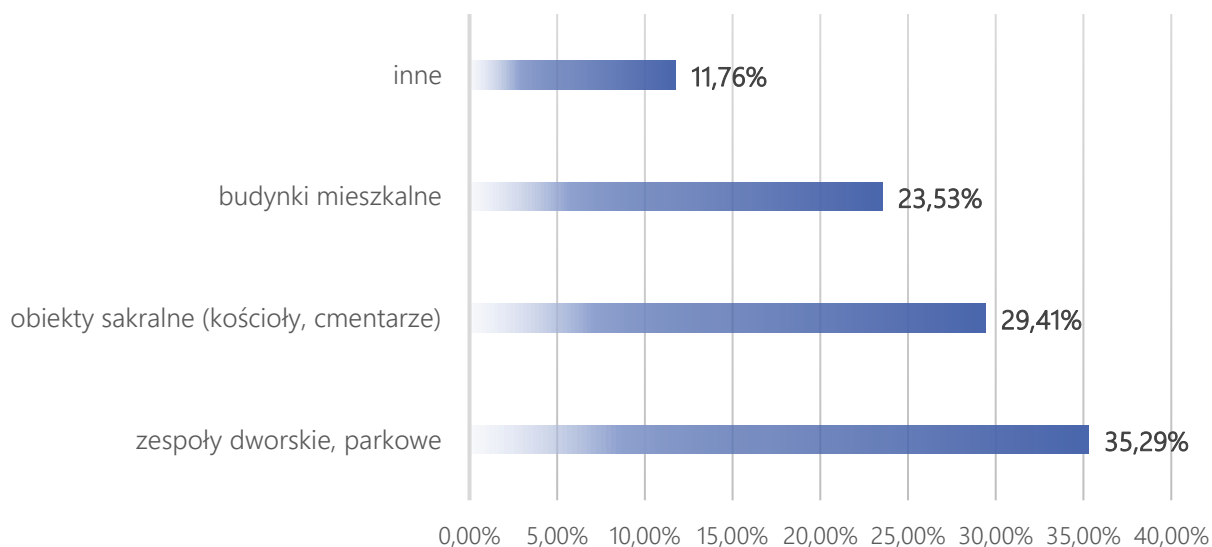
Zostały przedstawione w poniższej tabeli.

Tabela 1. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków w gminie Kieselice.

Lp.	Nazwa obiektu	Miejscowość	Adres	Nr rejestru	Data wpisu do rejestru
1.	miasto	Kieselice	-	A-732	1967-11-17
2.	szkoła	Kieselice	Aleja Wojska Polskiego	496/96	1996-03-28
3.	Budynek mieszkalny	Kieselice	Kolejowa 11	218/92	1992-04-13
4.	Budynek mieszkalny	Kieselice	Kolejowa 13	219/92	1992-04-13
5.	Budynek mieszkalny	Kieselice	Kolejowa 7	216/92	1992-04-13
6.	Budynek mieszkalny	Kieselice	Kolejowa 9	217/92	1992-04-13
7.	kościół	Kieselice	-	734/67	1967-11-19
8.	Cmentarz przykościelny	Kieselice	-	734/67	1967-11-19
9.	dwór	Krzywka	-	135/89	1989-11-22
10.	park	Krzywka	-	135/89	1989-11-22
11.	kościół	Łęgowo	-	IV-2-11/49	1949-07-13

Lp.	Nazwa obiektu	Miejscowość	Adres	Nr rejestru	Data wpisu do rejestru
12.	Podziemia starego dworu	Płatwy Wielkie		A/77	1950-04-20
13.	Podziemia pałacyku	Płatwy Wielkie		A/77	1950-04-20
14.	Podziemia kaplicy ewangelickiej	Płatwy Wielkie		A/77	1950-04-20
15.	park	Płatwy Wielkie		A/77	1950-04-20
16.	Kaplica von Albertsów	Trupel		63/83	1983-11-10
17.	cmentarz ewangelicki	Trupel		224/92	1992-05-29

Wśród obiektów rejestrowych najliczniejszą grupę obiektów stanowią obiekty składowe zespołów dworskich i parkowych.

Wykres 1. Procentowe zestawienie obiektów rejestrowych ze względu na pełnione funkcję na terenie gminy Kisielice.

Zakres i formy ochrony oraz opieki nad zabytkami rejestrowymi przez ich właścicieli i użytkowników reguluje przede wszystkim ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. (Dz.U. 2022 poz. 840 z późn. zm.) oraz akty wykonawcze do ustawy, w tym m.in. rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 27 lipca 2011 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich, robót budowlanych, badań konserwatorskich, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków oraz badań archeologicznych.

Obowiązek zgodnego z przepisami użytkowania i zarządzania obiektem zabytkowym spoczywa na jego właścicielu lub posiadaczu. Opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega, w szczególności, na zapewnieniu warunków:

- 1) naukowego badania i dokumentowania zabytku;

- 2) prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku;
- 3) zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;
- 4) korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości
- 5) popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury.

Niezależnie od w/w obowiązków użytkownik zabytku jest zobowiązany zawiadomić służby konserwatorskie o:

- 1) uszkodzeniu, zniszczeniu, zaginięciu lub kradzieży zabytku, niezwłocznie po powzięciu wiadomości o wystąpieniu zdarzenia;
- 2) zagrożeniu dla zabytku, niezwłocznie po powzięciu wiadomości o wystąpieniu zagrożenia;
- 3) zmianie miejsca przechowania zabytku ruchomego w terminie miesiąca od dnia nastąpienia tej zmiany;
- 4) zmianach dotyczących stanu prawnego zabytku, nie później niż w terminie miesiąca od dnia ich wystąpienia lub powzięcia o nich wiadomości.

Zgodnie z zapisami ustawy o ochronie zabytków, pozwolenia konserwatorskiego wymaga:

- prowadzenie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru;
- wykonywanie robót budowlanych w otoczeniu zabytku;
- prowadzenie badań konserwatorskich zabytku wpisanego do rejestru;
- prowadzenie badań architektonicznych zabytku wpisanego do rejestru;
- prowadzenie badań archeologicznych;
- przemieszczanie zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru;
- trwałe przeniesienie zabytku ruchomego wpisanego do rejestru, z naruszeniem ustalonego tradycją wystroju wnętrza, w którym zabytek ten się znajduje;
- dokonywanie podziału zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru;
- zmiana przeznaczenia zabytku wpisanego do rejestru lub sposobu korzystania z tego zabytku;
- umieszczanie na zabytku wpisanym do rejestru urządzeń technicznych, tablic, reklam oraz napisów,
- podejmowanie innych działań, które mogłyby prowadzić do naruszenia substancji lub zmiany wyglądu zabytku wpisanego do rejestru;
- poszukiwanie ukrytych lub porzuconych zabytków ruchomych, w tym zabytków archeologicznych, przy użyciu wszelkiego rodzaju urządzeń elektronicznych i technicznych oraz sprzętu do nurkowania.

Prace mające charakter bieżącej konserwacji, np. odświeżanie ścian we wnętrzu obiektu bez zmiany ich kolorystyki i wymiany tynków, miejscowa wymiana instalacji np. gniazd elektrycznych, kranów itp., wymiana powojennego wystroju wnętrz bez naruszania zabytkowej substancji obiektu, nie wymagają uzyskania pozwolenia konserwatorskiego, jedynie zgłoszenia właściwemu konserwatorowi.

Właściciel lub posiadacz zabytku może wystąpić do właściwego konserwatora zabytków o wydanie w formie pisemnej zaleceń konserwatorskich, pomocnych w przygotowaniu dokumentacji projektowej czy sformułowaniu zakresu planowanych prac. Zalecenia konserwatorskie mają na celu określenie sposobu korzystania z zabytku, jego zabezpieczenia i wykonania prac konserwatorskich, a także określenie zakresu dopuszczalnych zmian, które mogą być wprowadzone w tym zabytku.

5.2.4. Zestawienie obiektów z terenu gminy Kisielice wpisanych do Gminnej Ewidencji Zabytków

Ewidencja zabytków, w brzmieniu w/w Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2022 poz. 840, ze zm.), art. 21, jest podstawą dla sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy.

Ewidencja zabytków jest uporządkowanym zbiorem opracowań, wykonywanym wg jednorodnych wzorców, stanowiącym podstawowe informacje o obiektach zabytkowych. Krajową ewidencję zabytków w formie zbioru kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się w wojewódzkich ewidencjach zabytków prowadzi Generalny Konserwator Zabytków. Wojewódzką ewidencję zabytków w formie kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się na terenie województwa prowadzi wojewódzki konserwator zabytków. Natomiast gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomości z terenu gminy, objętych wojewódzką ewidencją zabytków prowadzi wójt (burmistrz, prezydent miasta) danej gminy.

Za kryteria decydujące o wpisie obiektu do ewidencji przyjęto:

- stopień zachowania walorów zabytkowych;
- funkcję obiektu i wpływ jego formy na ogólny charakter zabudowy miejscowości;
- wartość historyczną, artystyczną i naukową.

Gminna ewidencja zabytków została przyjęta Zarządzeniem nr 109/2018 Burmistrza Kisielic z dnia 29 sierpnia 2018 r. W ramach aktualizacji gminnej ewidencji zabytków skreślono budynek mieszkalny nr 32,33 położony we wsi Klimy oraz dodano cmentarz Żydowski w Ogrodzieńcu.

Stan obiektów ujętych w gminnej ewidencji zabytków jest zróżnicowany:

- stan cmentarzy protestanckich i ewangelickich określono jako zły,
- stan parków określono jako zły bądź dostateczny – wymagane jest prowadzenie prac porządkowych, pielęgnacyjnych oraz likwidację samosiewów,
- stan kapliczek przydrożnych ocenia się jako dobry – wszystkie kapliczki są na bieżąco poddawane pracom konserwacyjnym,
- stan budynków poklejoych (mieszkalnych) określono jako dobry.
- stan budynków mieszkalnych określono jako zróżnicowany, w przewadze stan dostateczny.

Wykaz zabytków nieruchomości ujętych w gminnej ewidencji zabytków stanowi załącznik nr 1 do przedmiotowego opracowania.

Gmina posiada prawa własności do następujących obiektów zabytkowych ujętych w gminnej ewidencji zabytków:

1. GEZ A-2 Cmentarz Protestancki – Butowo – dz. nr 116,
2. GEZ A-5 Kapliczka Przydrożna – Butowo – dz. nr 129,
3. GEZ A-8 Cmentarz – Galinowo – dz. nr 52,
4. GEZ A-12 Cmentarz Ewangelicki – Goryń – dz. nr 111,
5. GEZ A-15 Kapliczka Przydrożna – Goryń – dz. nr 599,
6. GEZ A-16 Szkoła – Goryń – dz. nr 472/1,
7. GEZ A-17 Dom Mieszkalny, Dawny czworak – Goryń – dz. nr 135/1 – udział 5/100,

8. GEZ A-19 Aleja Przydrożna – Jędrychowo,
9. GEZ A-21 Cmentarz Ewangelicki – Jędrychowo – dz. nr 73,
10. GEZ A-25 D. Szkoła ob. Biblioteka i sklep – Jędrychowo – dz. nr 146/3 – udział 91/320,
11. GEZ A-31 Założenie urbanistyczne -Kielice – udział,
12. GEZ A-37 Wieża ciśnień – Kielice, Al. Wojska Polskiego – dz. nr 30/8,
13. GEZ A-41 Dom mieszkalny – Kielice, ul. Daszyńskiego 12a-dz. nr 16/9 – udział 60/1000,
14. GEZ A-45 Willa – Kielice, ul. Daszyńskiego 22 – dz. nr 20/7 – udział 10/100,
15. GEZ A-46 Willa – Kielice, ul. Daszyńskiego 24 – dz. nr 19/1 – udział 1/1,
16. GEZ A-48 Dom mieszkalny – Kielice, ul. Daszyńskiego 28 – dz. nr 10/5 – udział 65/100,
17. GEZ A-50 Kapliczka -Kielice, ul. Kolejowa – dz. nr 551/22,
18. GEZ A-51 Schron – Kielice, ul. Kolejowa cz. dz. nr 551/26 i 551/22,
19. GEZ A-52 Dom mieszkalny – Kielice, ul. Kolejowa 7 - dz. nr 237/9- udział 253/100,
20. GEZ A-60 Cmentarz protestancki – Klimy – dz. nr 168,
21. GEZ A-64 Dom mieszkalny – Klimy 43 – dz. nr 83 -- udział 64/100,
22. GEZ A-65 Dom mieszkalny – Klimy 45- dz. nr 60/1 – udział 21/100,
23. GEZ A-67 Kapliczka – Krzywka – dz. nr 253,
24. GEZ A-68 Aleja Przydrożna – Limża – dz. nr 202,
25. GEZ A-69 Cmentarz Protestancki – Limża – dz. nr 79,
26. GEZ A-70 Zespół Dworsko-Parkowy – Limża – dz. nr 78,
27. GEZ A-72 Park - Limża – dz. nr 79,
28. GEZ A-78 Cmentarz Protestancki – Łodygowo - dz. nr 88,
29. GEZ A-79 Cmentarz Protestancki – Łodygowo – dz. nr 1,
30. GEZ A-81 ZDF: Dwór – Łodygowo – dz. nr 22/10 – udział 8/70
31. GEZ A-84 Cmentarz – Ogrodzieniec -dz. nr 17,
32. GEZ A-88 Aleja Przydrożna – Pławty Wielkie,
33. GEZ A-89 Droga brukowa – Pławty Wielkie,
34. GEZ A-93 Cmentarz Ewangelicki – Trupel dz. nr 180,
35. GEZ A-94 Kaplica Von Albertsów – Trupel – dz. nr 180,
36. GEZ A-100 Cmentarz Ewangelicki – Wola – dz. nr 58.

5.2.5. Zabytki ruchome

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami definiuje zabytek ruchomy, jako „rzecz ruchomą, jej część lub zespół rzeczy ruchomych, będących dziełem człowieka lub związanych z jego działalnością i stanowiących świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową”.

Do zabytków ruchomych podlegających ochronie i opiece zalicza się dzieła sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej, prezentujące minione kierunki artystyczne oraz inne obiekty niebędące w pełni dziełami sztuki (np. wytwory sztuki ludowej i rękodzieła, obiekty etnograficzne, instrumenty muzyczne, przedmioty zgromadzone w kolekcjach, numizmaty, pieczęcie, medale i ordery, militaria, pamiątki historyczne, przedmioty związane z wybitnymi osobistościami lub instytucjami). Ponadto, prócz obiektów wchodzących w skład wyposażenia budowli, także ich wystrój architektoniczny nazywany jest zabytkiem ruchomym (np. rzeźby,

płaskorzeźby, malowidła ścienne, mozaiki, sztukaterie i detal architektoniczny: gzymsy, obramowania otworów okiennych i drzwiowych oraz rzeźby ogrodowe, fontanny, kapliczki i krzyże przydrożne, drogowaskazy kamienne, nagrobki itp.).

Rejestr Zabytków Ruchomych prowadzony jest podobnie jak Rejestr Zabytków Nieruchomych przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Do rejestru wpisuje się zabytek ruchomy na podstawie decyzji wydanej przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków na wniosek właściciela zabytku lub z obawy zniszczenia, uszkodzenia lub nielegalnego wywiezienia zabytku za granicę. Do rejestru zabytków nieruchomych nie wpisuje się obiektów znajdujących się w inwentarzu muzeum lub wchodzącego w skład narodowego zasobu bibliotecznego.

Na terenie Gminy Kiszielice do szczególnie wartościowych obiektów należy wyposażenie kościoła w Łęgowie z bogatym drewnianym wystrojem wnętrza, cennym ołtarzem głównym, kazalnicą, tronem biskupim oraz licznymi malowidłami i rzeźbami. W 1998 roku do kościoła sprowadzono obraz Matki Boskiej Fatimskiej, który został umieszczony na głównym ołtarzu.

5.2.6. Zabytki archeologiczne

Zgodnie z art. 3 pkt. 4 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami zabytkiem archeologicznym jest zabytek nieruchomy, będący powierzchnią, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem.

Przedmiotem ochrony są zatem nie tylko poszczególne wytwory człowieka, ale i ich kulturowy kontekst - razem tworzą integralną całość, w terminologii naukowej zwaną stanowiskiem archeologicznym. Wydzielony wytwór określa się natomiast mianem artefaktu. Stanowiskiem archeologicznym jest obszar występowania archeologicznych zabytków nieruchomych i ruchomych jako spójnej całości, zaś artefaktem jest wydzielony, indywidualny zabytek ruchomy, np. pozyskany w trakcie badań archeologicznych. Wzajemne powiązanie przestrzenne poszczególnych nieruchomych i ruchomych części stanowiska archeologicznego stanowi właściwą, oryginalną i niepowtarzalną substancję zabytku archeologicznego.

Karty ewidencyjne stanowisk archeologicznych znajdują się w archiwum dokumentacji Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Warszawie i Warmińsko - Mazurskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków – Delegatura w Elblągu.

Teren gminy Kiszielice rozkłada się na powierzchni 12 obszarów AZP. Są to obszary oznaczone numerami: 26-49, 26-50, 27-48, 27-49, 27-50, 27-51, 28-48, 28-49, 28-50, 28-51, 29-49 i 29-50. Ogółem na terenie gminy znajduje się 106 zewidencjonowanych stanowisk archeologicznych.

Stanowiska te zlokalizowane są na terenie całej Gminy. Najsilniej koncentrują się one we wsi Limża, Trupel. Obiekty archeologiczne na terenie Gminy mają w większości charakter punktowy. Stanowiska archeologiczne o znaczeniu ponadregionalnym zlokalizowane są na terenie jeziora Łodygowo i zostały wpisane do rejestru zabytków, zgodnie z poniższą tabelą.

Tabela 2. Wykaz stanowisk archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków na terenie gminy Kisielice.

Lp.	Miejscowość	Numer stanowiska na obszarze	Numer stanowiska w miejscowości	Funkcja główna	Chronologia	Nr wpisu do rejestru zabytków
1	Łodygowo Małe	1	1	Grodzisko	Średniowiecze	48a z 1968-11-29
2	Łodygowo Małe	2	2	Grodzisko	Średniowiecze	49a z 1968-11-29
3	Galinowo	3	1	Osada	Epoka żelaza	51a z 1968-11-29

Fotografia 16. Widok na wyspki na stawie Łodygowo – wpisane do rejestru zabytków.

5.2.7. Dziedzictwo niematerialne

Dziedzictwo niematerialne odgrywa istotną rolę w jednoczeniu i określaniu kulturowej tożsamości grup społecznych. Odzwierciedla jej oczekiwania, które są wyrażane m.in. w formie języka, literatury, muzyki, tańca, obyczajów, ubioru.

Znaczenie historyczne ma herb Kisielic. Herbem miasta jest orzeł w błękitnym polu św. Jana Ewangelisty wzbijający się do lotu, srebrny, ze szponami i złotą aureolą, stojący na srebrnej wstędze, na której czarny, majuskułowy napis ST+JOHANNES. Taki sam herb miała diecezja pomezkańska istniejąca niegdyś na tym terenie, a teraz taki sam symbol widnieje w herbie diecezji elbląskiej.

Różnorodność historyczno-kulturowa obszaru gminy wynika z jej historii i wiąże się z obecnością przez wieki na tych ziemiach Polaków oraz Niemców. Pozostałość odległych czasów stanowią liczne cmentarze ewangelickie w granicach gminy.

Dziedzictwo niematerialne należy do najszybciej zanikających zjawisk. Obecnie zachowane jest w formie szczątkowej i kultywowane jest głównie poprzez zachowanie obrzędowości zwyczajów dorocznych, tradycji związanych ze świętami kościelnymi oraz silną tradycję patriotyczną, najczęściej manifestowaną poprzez

oprawę religijno-patriotyczną świąt państwowych a także świąt kościelnych. Obrzędowość kościelna to także dbałość o miejsca kultu: kościoły, kapliczki i krzyże przydrożne, z nadal żywym zwyczajem przystrajania krzyży i kapliczek przydrożnych oraz śpiewania „majówek”.

Ważnym elementem spójności obszaru są wspólne doświadczenia historyczne, świadczące o zaangażowaniu mieszkańców w walkę o odzyskanie niepodległości, ze szczególnym akcentem na historię najnowszej Polski – tragiczne losy mieszkańców podczas okupacji niemieckiej w latach II wojny światowej.

Zadania gminy w zakresie kultury realizowane są przez Miejsko-Gminny Ośrodek Kultury w Kisielicach i Miejsko-Gminną Bibliotekę Publiczną. Podstawowym celem działalności Miejsko-Gminnego Ośrodka Kultury jest organizowanie działalności kulturalnej na terenie gminy Kisielice. Zadaniem MGOK jest podejmowanie działań, których celem jest bieżące i nieprzerwane zaspokajanie potrzeb kulturalnych ludności, głównie mieszkańców gminy, w drodze świadczenia usług powszechnie dostępnych. Ważnym elementem pracy Miejsko-Gminnego Ośrodka Kultury jest promocja gminy. MGOK jest odpowiedzialny za kontakt z mediami oraz przygotowanie publikacji dotyczących ważnych informacji związanych z inwestycjami gminnymi jak również bieżących spraw z życia mieszkańców gminy, które publikowane są w miesięczniku „Życie Powiatu Iławskiego” oraz na portalu Internetowym.

Według stanu na dzień 31 grudnia 2022 r. w gminie funkcjonowały 22 organizacje pozarządowe, w tym:

- 14 stowarzyszeń zarejestrowanych w KRS (w tym 5 ochotniczych straży pożarnych);
- 2 kluby sportowe wpisane do ewidencji prowadzonej przez starostę,
- 1 stowarzyszenie zwykle wpisane do ewidencji prowadzonej przez starostę,
- 5 kół gospodyń wiejskich, w tym 4 wpisane do Krajowego Rejestru Kół Gospodyń Wiejskich.

Stowarzyszenia aktywnie działające na terenie gminy Kisielice:

- Stowarzyszenie „Polski Związek Emerytów, Rencistów i Inwalidów” Oddział terenowy w Kwidzynie Koło w Kisielicach,
- Stowarzyszenie „Na rzecz rozwoju wsi Klimy” w Klimach,
- Stowarzyszenie „Razem” w Kisielicach,
- Stowarzyszenie „Nasza przyszłość w Butowie”,
- Stowarzyszenie „Sami Swoi Jędrychowie” w Jędrychowie,
- Stowarzyszenie „Zgoda” w Limży,
- Stowarzyszenie „Pod Tęczą” w Kisielicach, z siedzibą w Kisielicach,
- Młodzieżowy Klub Sportowy „HURAGAN” w Klimach,
- Międzyzakładowy Ludowy Klub Sportowy „OLIMPIA” Kisielice w Kisielicach,
- Stowarzyszenie „Rozwoju i Przedsiębiorczości Ziemi Suskiej w Suszu”,
- Koło Gospodyń Wiejskich w Kisielicach,
- Koło Gospodyń Wiejskich w Jędrychowie,
- Koło Gospodyń Wiejskich w Klimach,
- Koło Gospodyń w Biskupiczkach,
- Koło Gospodyń w Łęgowie.

5.2.8. Zabytki w zbiorach muzealnych i innych

Muzea są skarbnicą historii regionu i narodu, owocem pasji ludzi tu wyrosłych, efektem często wieloletnich, mozolnych zabiegów lokalnych instytucji, samorządów, towarzystw regionalnych, mieszczańskiej inteligencji, duchownych, nauczycieli.

Są pozostałością, a często tylko śladem dawnych fortun, rodów, zdarzeń, dramatów, złotych okresów, wojen, upadków i świetności. Stanowią dokumentację narodowej, religijnej i kulturowej tożsamości, często niestety częstkową.

Instytucje te działają w oparciu o statuty nadane im przez organizatora (w tym przypadku przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego lub jednostki samorządu terytorialnego bądź też inne osoby prawne) w trybie określonym w ustawie o muzeach i ustawie o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej.

W Kisielicach na wyremontowanym poddaszu budynku szkoły utworzono Izbę Pamięci, która prezentuje dokumenty dotyczące historii ziemi kisielickiej, ważnych dla Kisielic osobistości, pełniąc też rolę mini-muzeum dokumenty dotyczące historii ziemi kisielickiej, ważnych dla Kisielic osobistości, pełniąc też rolę mini-muzeum. Głównym eksponatem w Izbie Pamięci jest wykonana przez artystę plastyka makietą nieistniejącego Rynku Starego Miasta Kisielice, która została odtworzona w skali 1:20 zabudowy Rynku Starego Miasta Kisielice z początku XX wieku oddający tym samym klimat tamtego czasu. Atrakcją Izby Pamięci jest sterowiec „Hindenburg” odtworzony w skali 1:40.”.

Fotografia 17. Widok na izbę pamięci w Kisielicach.

6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego gminy. Analiza szans i zagrożeń

Dla potrzeb lepszej diagnozy stanu istniejącego w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego oraz w celu sformułowania priorytetów działań władz samorządowych opracowano analizę SWOT słabych i mocnych stron gminy Kisielice, a także szans i zagrożeń.

Mocne strony:

- 1) Skuteczne pozyskiwanie środków zewnętrznych na renowację zabytków (w 2021 r. remont poddasza zabytkowego budynku szkoły w Kisielicach na którym zostało utworzone muzeum ziemi Kisielickiej, dotacja dla Parafii w Łęgowie z Polskiego Ładu)
- 2) Zaangażowanie władz kościelnych w pozyskiwaniu środków zewnętrznych, liczne wnioski złożone do Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego

- 3) Członkostwo w CittaSlow - sieć „miasta dobrej jakości życia”, które umożliwia rozwój kulturalny gminy
- 4) Członkostwo w Stowarzyszeniu Łączy Nas Kanał Elbląski, lokalna grupa działania, które umożliwia pozyskiwanie dofinansowania
- 5) Dotacje z budżetu gminy przyznawane na remonty obiektów sakralnych
- 6) Rozpoznana historia gminy
- 7) Atrakcyjne położenie Gminy, sprzyjające rozwojowi turystyki
- 8) Położenie we względnie niewielkiej odległości od większych ośrodków miejskich – Elbląga, Olsztyna i Gdańska
- 9) Istniejące Sanktuarium Fatimskie w Łęgowie
- 10) Utrzymanie w dobrym stanie większości obiektów sakralnych (prowadzone bieżące prace restauratorskie)
- 11) Zasób zabytków na terenie gminy, w tym wpisanych do rejestru zabytków
- 12) Opracowana gminna ewidencja zabytków
- 13) Opracowany i aktualizowany Plan na wypadek konfliktów zbrojnych i sytuacji kryzysowych
- 14) Historyczne cmentarze i miejsca pamięci
- 15) Prowadzone w ostatnich latach badania archeologiczne, które pozwalają na szersze poznanie dziedzictwa archeologicznego gminy
- 16) Funkcjonująca nowoczesna Izba Pamięci
- 17) Bogate dziedzictwo niematerialne
- 18) Bogata oferta instytucji kultury działających na terenie gminy
- 19) Opracowany miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego obejmujący obszar gminy.

Slabe strony:

- 1) Zaniedbania w zakresie stanu technicznego części obiektów wpisanych do gminnej ewidencji zabytków
- 2) Zły stan zachowania większości założeń dworsko-parkowych
- 3) Zdeprawowane cmentarze ewangelickie
- 4) Duże zniszczenia układu urbanistycznego miasta Kisielice na skutek działań wojennych
- 5) Większość cennych obiektów zabytkowych znajduje się w rękach prywatnych, przez występują ograniczenia m.in. związane z dostępnością dla zwiedzających, ograniczony wpływ gminy na losy obiektów
- 6) Brak dostatecznie rozwiniętej infrastruktury turystycznej (obiekty noclegowe i gastronomiczne)
- 7) Brak środków na prowadzenie dokładnych badań archeologicznych, architektonicznych i historycznych
- 8) Brak aktualnej strategii rozwoju gminy oraz gminnego programu rewitalizacji

Szanse:

- 1) Utrzymanie i zwiększenie środków budżetowych Gminy na działania związane z ochroną zabytków
- 2) Pozyskiwanie wsparcia finansowego z wielu źródeł (w tym unijnych) na prace konserwatorskie zabytków
- 3) Szersza promocja walorów kulturowych i przyrodniczych Gminy, przyciągająca turystów

- 4) Wzrastająca świadomość mieszkańców w zakresie poprawy estetyki miejscowości
- 5) Wzrost poszanowania dla obiektów posiadających walory historyczne
- 6) Współpraca międzyregionalna oraz międzynarodowa (np. w zakresie dobrych praktyk) poprzez członkostwo w Stowarzyszeniu CittaSlow oraz LGD Łączy Nas Kanał Elbląski
- 7) Korzystanie ze wsparcia struktur takich jak np. Krajowa Sieć Obszarów Wiejskich
- 8) Zachowanie tożsamości regionalnej mieszkańców od edukacji szkolnej poprzez festyny, lokalne święta, konkursy itd.
- 9) Powstawanie i dalszy rozwój istniejących organizacji pozarządowych i stowarzyszeń
- 10) Rozwój agroturystyki

Zagrożenia:

- 1) Niewłaściwe działanie inwestycyjne lub ich brak, przyczyniające się do dalszej degradacji obiektów zabytkowych
- 2) Niewłaściwe stosowanie nowych elementów budowlanych i technologii przy odnawianiu i remontach obiektów zabytkowych
- 3) Niezbyt skuteczna egzekucja prawna w zakresie samowoli budowlanych oraz dewastacji zabytków i środowiska
- 4) Zanik tradycji i tożsamości regionalnych
- 5) Częste zmiany prawne w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego
- 6) Niestabilność finansów publicznych i przepisów z nimi związanych
- 7) Brak realizacji działań związanych z rozbudową infrastruktury turystycznej

7. Założenia programowe

Ustalone poniżej priorytety, cele szczegółowe i wynikające z nich działania wyznaczają politykę gminy w zakresie ochrony zabytków na lata 2024-2027.

Program Opieki Nad Zabytkami dla Gminy Kisielice na lata 2024-2027 będzie realizowany dla poniższych priorytetów:

- 1) PRIORYTET 1 – PROWADZENIE POLITYKI GMINNEJ MAJĄCEJ NA CELU
ZACHOWANIE ISTNIEJĄCYCH WALORÓW ZABYTKOWYCH**
- 2) PRIORYTET 2 – ODPOWIEDNIE WYKORZYSTANIE ZASOBÓW DZIEDZICTWA
KULTUROWEGO
W CELU PRZYBLIŻENIA TYCH WALORÓW ZARÓWNO MIESZKAŃCOM GMINY, JAK
I ODWIEDZAJĄCYCH TEREN GMINY TURYSTOM**

7.1. Cele szczegółowe i działania Programu Opieki Nad Zabytkami dla Gminy Kisielice na lata 2024-2027

Dla realizacji wyznaczonych priorytetów zostały określone cele szczegółowe wraz z proponowanymi działaniami.

Tabela 3. Harmonogram działań przewidzianych do realizacji w ramach Programu Opieki Nad Zabytkami dla Gminy Kielice na lata 2024-2027.

Priorytety	Cele szczegółowe	Działania	Termin realizacji	Podmiot odpowiedzialny
PRIORYTET 1 – PROWADZENIE POLITYKI GMINNEJ MAJĄCEJ NA CELU ZACHOWANIE ISTNIEJĄCYCH WALORÓW ZABYTKOWYCH	Cel szczegółowy 1.1 Organizacja zasad wsparcia dla rewaloryzacji obiektów zabytkowych	Przygotowanie uchwały Rady Gminy w celu zabezpieczenia środków budżetowych na działania związane z obiektami zabytkowymi	W miarę możliwości finansowych	Gmina Kielice
		Przeznaczenie środków finansowych z budżetu Gminy na najcenniejsze obiekty zabytkowe	W miarę możliwości finansowych	Gmina Kielice
		Identyfikacja najpilniejszych potrzeb przy obiektach w najgorszym stanie technicznym	Do 30 czerwca 2024 r.	Gmina Kielice
		Stała współpraca z WUOZ w Elblągu	Sukcesywnie	Gmina Kielice, WUOZ w Elblągu
		Przekazanie Starostwu Powiatowemu wykazu obiektów objętych ewidencją zabytków oraz jego systematyczne aktualizowanie	Do 31 stycznia 2024 r.	Gmina Kielice, Starostwo Powiatowe w Iławie

Priorytety	Cele szczegółowe	Działania	Termin realizacji	Podmiot odpowiedzialny
	Cel szczegółowy 1.2 Bezpośrednie wsparcie dla rewaloryzacji obiektów zabytkowych z budżetu Gminy	Nawiązanie współpracy z prywatnymi właścicielami obiektów zabytkowych w celu jak najszerszego ich wykorzystania w promocji Gminy	Sukcesywnie	Gmina Kisielice
		Wsparcie działań związanych z pracami porządkowymi i pielęgnacyjnymi na terenie parków niebędących własnością gminy	W miarę możliwości	właściciel, inne podmioty, Gmina Kisielice
		Estetyzacja zabudowy (elewacji) oraz przestrzeni publicznych założeń urbanistycznego Kisielic, zadanie będzie polegało na uporządkowaniu i upiększeniu tkanki architektonicznej, małej architektury, współistniejącej zieleni publicznej oraz innych zabiegach dla poprawy ich wartości pod względem estetycznym	W miarę możliwości	właściciel, inne podmioty, Gmina Kisielice
		Utrzymanie i porządkowanie zieleni terenów cmentarzy oraz parków, uporządkowanie i uczynienie założeń cmentarnych i parkowych, które stanowią przestrzeń publiczną (w tym możliwość utworzenia lapidarium na nieczynnych cmentarzach) Zadanie będzie realizowane w pierwszej	W miarę możliwości	właściciel, inne podmioty, Gmina Kisielice

Priorytety	Cele szczegółowe	Działania	Termin realizacji	Podmiot odpowiedzialny
		kolejności dla założeń wpisanych do rejestru zabytków w Kisielicach, Krzywce, Pławtach Wielkich i Truplu, oraz w założeniach wpisanych do GEZ gminy Kieselice		
		Ogrodzenie i odpowiednie oznaczenie wszystkich cmentarzy z terenu gminy	W miarę możliwości	właściciel, inne podmioty, Gmina Kieselice
		Pielęgnowanie i nasadzenia uzupełniające alei przydrożnych wpisanych do Rejestru zabytków oraz do GEZ gminy Kieselice	W miarę możliwości	właściciel, inne podmioty, Gmina Kieselice
		Prace pielęgnacyjne na terenie wszystkich cmentarzy wpisanych do GEZ	W miarę potrzeb i możliwości	właściciel, inne podmioty, Gmina Kieselice
	Cel szczegółowy 1.3 Monitorowanie stanu zachowania zabytków oraz działania na rzecz jego poprawy	Aktualizacja danych Gminnej Ewidencji Zabytków	W miarę potrzeb	Gmina Kieselice

Priorytety	Cele szczegółowe	Działania	Termin realizacji	Podmiot odpowiedzialny
		Przeprowadzenie inwentaryzacji kapliczek i krzyży przydrożnych	Do 2027 r.	Gmina Kieselice
		Sporządzenie następnej edycji „Programu opieki nad zabytkami”	2028 r.	Gmina Kieselice
		Sporządzenie sprawozdania z realizacji „Programu opieki nad zabytkami”	Koniec roku 2026 r. oraz 2028	Gmina Kieselice
		Aktualizacja Planu Ochrony Zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych na terenie gminy Kieselice	Corocznie	Gmina Kieselice
		Aktualizacja i opracowanie nowych miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego	Sukcesywnie	Gmina Kieselice
	Cel szczegółowy 1.4 Dbłość o ład przestrzenny i krajobraz kulturowy w Gminie	Ścisłe powiązanie działań przy obiektach zabytkowych z dokumentami planistycznymi Gminy	Sukcesywnie	Gmina Kieselice
		Bieżąca pielęgnacja miejsc kultu i miejsc pamięci	Sukcesywnie	właściciel, mieszkańcy, inne podmioty, Gmina Kieselice

Priorytety	Cele szczegółowe	Działania	Termin realizacji	Podmiot odpowiedzialny
	Cel szczegółowy 1.5 Określanie warunków współpracy z właścicielami obiektów zabytkowych	Przekazywanie właścicielom i dysponentom obiektów zabytkowych informacji o możliwościach pozyskiwania dodatkowego wsparcia finansowego (zwłaszcza z funduszy europejskich)	Sukcesywnie	Gmina Kieselice, inne podmioty
CEL GŁÓWNY 2 – ODPOWIEDNIE WYKORZYSTANIE ZASOBÓW DZIEDZICTWA KULTUROWEGO W CELU PRZYBLIŻENIA TYCH WALORÓW ZARÓWNO MIESZKAŃCOM GMINY, JAK I ODWIEDZAJĄCYCH TEREN GMINY TURYSTOM	Cel szczegółowy 2.1 Wykorzystanie Internetu i multimediów w celu nowoczesnej promocji walorów zabytkowych	Aktualizacja witryny internetowej poświęconej tematyce zabytkowej i kulturalnej Gminy	Do końca 2024 r.	Gmina Kieselice
		Opracowanie materiałów promocyjnych prezentujących zabytki zlokalizowane na terenie gminy	Sukcesywnie	Gmina Kieselice, inne podmioty
	Cel szczegółowy 2.2 Edukacja społeczeństwa w zakresie zachowania dziedzictwa kulturowego	Wspieranie działalności organizacji pozarządowych związanych z historią i kulturą, bibliotek oraz innych instytucji kultury	Sukcesywnie	Gmina Kieselice
		Opracowanie i wykonanie oraz uzupełnienie istniejącego systemu oznakowania zabytków na terenie gminy – tablice, plansze, mapy	Sukcesywnie	Gmina Kieselice

Priorytety	Cele szczegółowe	Działania	Termin realizacji	Podmiot odpowiedzialny
		Promocja produktów lokalnych we współpracy z Kołami Gospodyń Wiejskich	Sukcesywnie	Gmina Kieselice, inne podmioty
		Promocja Gminy poprzez organizację imprez (tj. dożynki, festyny, wydarzenia kulturalne i sportowe) oraz gminne zabytki	Sukcesywnie	Gmina Kieselice, inne podmioty
		Rozwój turystyki aktywnej i rekreacji w oparciu o potencjał krajobrazowy, w tym rozbudowa szlaków turystycznych i infrastruktury rowerowej	W miarę możliwości finansowych	Mieszkańcy, przedsiębiorcy, inne podmioty, Gmina Kieselice

8. Instrumentarium realizacji programu opieki nad zabytkami

Zadania określone w *Programie Opieki nad Zabytkami dla Gminy Kiszelice na lata 2024-2027* będą wykonywane za pomocą następujących instrumentów:

- 1) prawnych – wynikających z przepisów ustawowych, obejmujących między innymi uchwalanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, stref ochrony konserwatorskiej, budowę parków kulturowych, wnioskowanie o wpis do wojewódzkiego rejestru lub włączenie do wojewódzkiej ewidencji zabytków obiektów będących własnością gminy, wykonywanie decyzji administracyjnych wojewódzkiego konserwatora zabytków;
- 2) finansowych – obejmujących między innymi finansowanie prac konserwatorskich, remontowych i archeologicznych przy obiektach zabytkowych będących własnością gminy lub znajdujących się w trwałym zarządzie jej jednostek lub zakładów budżetowych, korzystanie z programów uwzględniających finansowanie z funduszy europejskich oraz dotacje, subwencje, dofinansowania, nagrody, zachęty finansowe dla właścicieli i posiadaczy obiektów zabytkowych, w zależności od możliwości finansowych gminy;
- 3) koordynacji – obejmujących między innymi realizację zapisów dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego zapisanych w dokumentach strategicznych województwa i gminy, współpraca z ośrodkami naukowymi i akademickimi, współpraca z organizacjami wyznaniowymi w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami;
- 4) społecznych – obejmujących między innymi działania edukacyjne promocyjne, współdziałanie z organizacjami społecznymi, działania prowadzące do tworzenia miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami;
- 5) kontrolnych – obejmujących między innymi aktualizację gminnej ewidencji zabytków, monitoring stanu zagospodarowania przestrzennego oraz stanu zachowania dziedzictwa kulturowego.

9. Zasady oceny realizacji programu opieki nad zabytkami

Program Opieki nad Zabytkami dla Gminy Kiszelice na lata 2024-2027 po zaopiniowaniu przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, zostanie przedstawiony Radzie Gminy, w celu przyjęcia go Uchwałą. Program został opracowany na okres czterech lat i stanowi dokument uzupełniający w stosunku do innych dokumentów planistycznych i aktów prawa miejscowego. Co dwa lata Wójt będzie sporządzał sprawozdania z realizacji zadań programu i przedstawiał je Radzie Gminy.

Wykonanie sprawozdania powinna poprzedzić ocena poziomu realizacji programu, uwzględniająca:

- 1) ilość wykonanych zadań przyjętych do realizacji;
- 2) efektywność wykonania zadań;
- 3) wartość finansową zrealizowanych zadań;
- 4) zakres współpracy z osobami i jednostkami odpowiedzialnymi za zabytki.

10. Źródła finansowania programu opieki nad zabytkami

Obowiązującym wyznacznikiem sposobu finansowania opieki nad zabytkami są zasady, które zawiera Rozdział 7. ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2022 poz. 840, ze zm.). Nakładają one obowiązek finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku na osobę fizyczną, lub inną jednostkę organizacyjną w tym także na jednostki z sektora finansów publicznych, posiadające tytuł prawny do zabytku.

Dotacje udzielane przez ministra i wojewódzkich konserwatorów zabytków mogą być przeznaczane na szereg działań przy zabytkowych obiektach wpisanych do rejestru zabytków, niezbędnych dla zachowania i poprawy stanu technicznego oraz substancji zabytkowej obiektu. Do katalogu prac i działań należą: techniczne i konserwatorskie ekspertyzy, konserwatorskie lub architektoniczne badania i dokumentacje, opracowania programów prac konserwatorskich, projekty budowlane, zabezpieczenie, zachowanie i utrwalenie substancji zabytku, stabilizacja konstrukcyjna części składowych zabytku lub ich częściowe odtworzenie, odtworzenie zniszczonej przynależności zabytku, jeżeli odtworzenie to nie przekracza 50% oryginalnej substancji tej przynależności; uzupełnianie narysów ziemnych dzieł architektury obronnej, zakup i montaż instalacji przeciwwłamaniowej oraz przeciwpożarowej i odgromowej.

Dodatkowo dotacje na działania przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków lub gminnej ewidencji zabytków mogą być udzielane przez organy stanowiące jednostki samorządu terytorialnego (gminy, powiaty województwa) na zasadach określonych w podjętej przez dany organ uchwale.

Zgodnie z nowelizacją ustawy z dnia 22 czerwca 2017 r. o zmianie ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o zabytków i opiece nad zabytkami, utworzony został Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków – państwowy fundusz celowy. Głównymi wpływami Narodowego Funduszu Ochrony Zabytków są administracyjne kary pieniężne nakładane w wypadkach, które dotychczas stanowiły wykroczenia. Są to środki z administracyjnych kar, które nakładane mogą być w ściśle określonych przypadkach. Karom pieniężnym podlegać mogą osoby, które bez uzyskania pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków (lub niezgodnie z zakresem określonym w pozwoleniu wojewódzkiego konserwatora zabytków) wykonują np.: prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru, roboty budowlane w otoczeniu zabytku; prowadzą badania konserwatorskie archeologiczne lub architektoniczne przy zabytku wpisanym do rejestru. Kary pieniężne, nakładane są przez organy ochrony zabytków.

Wpływami do Funduszu mogą też być zasądzenia przez sąd w sprawach przestępstw zniszczenia lub uszkodzenia zabytku. Środki, zgromadzone na koncie Narodowego Funduszu Ochrony Zabytków w pierwszej kolejności przeznaczane są na ratowanie zabytków zagrożonych lub zniszczonych.

Najważniejsze potencjalne źródła dofinansowania działań i zadań z zakresu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami dla Gminy Kisielice na lata 2024-2027 przedstawiono w poniższej tabeli. Zaznaczyć należy, iż są to wybrane źródła możliwości pozyskania dofinansowania.

Tabela 4. Wybór możliwości pozyskania dofinansowania działań ujętych w Gminnym Programie Opieki nad Zabytkami Gminy Kisielice na lata 2024-2027.

Źródło dofinansowania	Cele i przedmiot dofinansowania
Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego	– Ochrona zabytków Strategicznym celem programu jest zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, realizowane poprzez konserwację i rewaloryzację zabytków

Źródło dofinansowania	Cele i przedmiot dofinansowania
	<p>nieruchomych i ruchomych oraz ich udostępnianie na cele publiczne.</p> <p>Kluczowe dla realizacji celów programu są zadania prowadzące do zabezpieczenia, zachowania i utrwalenia substancji zabytku. W ramach programu dofinansowania nie mogą zaś uzyskać projekty zakładające adaptację, przebudowę obiektów zabytkowych lub ich znaczącą rekonstrukcję. Duży nacisk kładziony jest na dofinansowanie prac przy obiektach najbardziej zagrożonych oraz zabytkach najcenniejszych – wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Przyrodniczego Ludzkości UNESCO, uznanych za Pomniki Historii oraz tych, posiadających wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową. Istotnym celem programu jest również zwrócenie uwagi na obiekty, mające szczególne znaczenie dla dziedzictwa kulturowego – zarówno w kontekście ogólnoswiatowym, jak lokalnym, gdzie pełnią ważną rolę nośnika historii i tradycji. Istotnym celem programu jest poprawa stanu instytucji kultury mieszczących się w zabytkowych siedzibach, których remonty ze względu na intensywność użytkowania są szczególnie potrzebne.</p> <p>O dofinansowanie w ramach programu mogą ubiegać się podmioty prawa polskiego, osoby fizyczne, jednostki samorządu terytorialnego lub inne jednostki organizacyjne, będące właścicielem lub posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru albo posiadające taki zabytek w trwałym zarządzie.</p> <p>– Ochrona zabytków archeologicznych</p> <p>Strategicznym celem programu jest ochrona dziedzictwa archeologicznego poprzez wspieranie kluczowych dla tego obszaru zadań, obejmujących niedestrukcyjne rozpoznanie i dokumentację zasobów dziedzictwa archeologicznego oraz opracowanie i publikację wyników przeprowadzonych badań archeologicznych. Zadaniem programu jest wspieranie i promocja badań prowadzonych metodami niedestrukcyjnymi, wykorzystującymi techniki tradycyjne oraz nowoczesne osiągnięcia techniczne, a także opracowanie i publikacja ich wyników. W obu grupach zadań na wsparcie mogą liczyć przede wszystkim projekty, które zakładają prowadzenie badań na obszarach (lub w dziedzinach) niewystarczająco rozpoznanych lub upowszechnionych, promujących nowe kierunki badawcze, a także opracowanie i publikację wyników badań archeologicznych, zwłaszcza zakończonych przed 2010 r.</p> <p>O dofinansowanie w ramach priorytetu ubiegać się mogą następujące podmioty prawa polskiego: samorządowe instytucje kultury, państwowe instytucje kultury, organizacje pozarządowe, publiczne uczelnie akademickie, niepubliczne uczelnie akademickie, podmioty prowadzące działalność gospodarczą.</p>

Źródło dofinansowania	Cele i przedmiot dofinansowania
	<p>– Kultura Ludowa i tradycyjna</p> <p>Strategicznym celem programu jest wspieranie zjawisk związanych z kulturami tradycyjnymi funkcjonującymi na poziomie lokalnym, regionalnym i ogólnopolskim (oraz narodowym), które występują zarówno na obszarach wiejskich, jak i miejskich. Dofinansowywane będą przedsięwzięcia związane ze spuścizną kultur tradycyjnych, transformacjami (przekształceniami i przemianami) poszczególnych ich elementów oraz współczesnymi kontekstami ich występowania, w tym odnoszących się także do kultur mniejszości narodowych i etnicznych oraz tradycji środowiskowych. Szczególny nacisk w programie zostaje położony na projekty kompleksowe, integrujące zarówno nadawców – twórców depozytariuszy i nosicieli treści kultury wywodzących się ze społeczności lokalnych i regionalnych oraz profesjonalistów i znawców w swoich dziedzinach, jak i odbiorców (indywidualnych i zbiorowych). Istotne jest rejestrowanie, dokumentowanie i archiwizowanie materialnych i niematerialnych przejawów kultur tradycyjnych; tworzenie odpowiednich metod i narzędzi służących ich ochronie i upowszechnianiu; wypracowywanie i dzielenie się dobrymi praktykami oraz nawiązywanie interdyscyplinarnych i międzyśrodowiskowych kontaktów; wykorzystywanie wszelkich form i sposobów promocji podejmowanych działań, w tym tworzenie ogólnodostępnych repozytoriów związanych z zasobami kultur tradycyjnych i ich transformacjami. O dofinansowanie w ramach programu ubiegać mogą się następujące podmioty prawa polskiego: samorządowe instytucje kultury (z wyjątkiem instytucji współprowadzonych przez ministra i jednostki samorządu terytorialnego); organizacje pozarządowe; podmioty prowadzące działalność gospodarczą; kościoły i związki wyznaniowe oraz ich osoby prawne.</p> <p>– Wspieranie działań muzealnych</p> <p>Celem programu jest wspieranie działalności w zakresie opieki konserwatorskiej nad muzealiami, archiwaliami i księgozbiorami, a także – prezentacji zbiorów w postaci atrakcyjnych poznawczo projektów wystawienniczych i wydawniczych. O dofinansowanie w ramach programu ubiegać mogą się następujące podmioty prawa polskiego: samorządowe instytucje kultury – z wyjątkiem instytucji współprowadzonych przez ministra i jednostki samorządu terytorialnego; organizacje pozarządowe; kościoły i związki wyznaniowe oraz ich osoby prawne.</p> <p>– Miejsca pamięci i trwałe upamiętnienia w kraju</p> <p>Strategicznym celem programu jest wspieranie samorządów w zapewnianiu</p>

Źródło dofinansowania	Cele i przedmiot dofinansowania
	<p>stabilnej opieki nad najważniejszymi miejscami pamięci na terenie Rzeczypospolitej Polskiej, stanowiącymi materialne świadectwo wydarzeń kluczowych dla narodowej tożsamości. Program ma za zadanie stworzenie możliwości sprzyjających otoczeniu tych miejsc stałą i stabilną opieką, polegającą w szczególności na zapewnieniu warunków: naukowego badania i dokumentowania miejsca pamięci oraz wydarzeń i osób z nim związanych; prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy miejscu pamięci; zabezpieczenia i utrzymania miejsca pamięci oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie; korzystania z miejsca pamięci w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości i autentyzmu; popularyzowania i upowszechniania wiedzy o miejscu pamięci oraz jego znaczeniu dla historii, dziedzictwa i tożsamości narodowej.</p> <p>– Kultura dostępna</p> <p>Celem programu jest wspieranie zadań służących ułatwieniu dostępu do kultury, skierowanych do szerokiego grona odbiorców i sprzyjających integracji społecznej. Działania te powinny służyć osiągnięciu realnych, systemowych i długofalowych efektów w niwelowaniu barier w dostępie do kultury w wymiarach: przestrzennym, ekonomicznym, społeczno -mentalnym i kompetencyjnym ze szczególnym uwzględnieniem potrzeb osób z miejscowości pozbawionych bezpośredniego dostępu do narodowych zasobów dóbr kultury, instytucji kultury oraz instytucji artystycznych. O dofinansowanie w ramach programu ubiegać się mogą m.in. następujące podmioty prawa polskiego: państwowe instytucje kultury; samorządowe instytucje kultury; jednostki samorządu terytorialnego wyłącznie jako organy prowadzące publiczne szkoły artystyczne, w przypadku szkół nieprowadzących samodzielnej księgowości; organizacje pozarządowe; kościoły i związki wyznaniowe oraz ich osoby prawne, podmioty prowadzące działalność gospodarczą.</p>
<p>Warmińsko - Mazurski Wojewódzki Konserwator Zabytków</p>	<p>Środki Warmińsko – Mazurskiego Konserwatora Zabytków przeznaczane są na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków położonych na terenie województwa warmińsko – mazurskiego.</p> <p>Podmioty uprawnione do złożenia wniosku o udzielenie dotacji: Osoba fizyczna, jednostka samorządu terytorialnego lub inna jednostka organizacyjna, będąca właścicielem lub posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru albo posiadająca taki zabytek w trwałym zarządzie.</p> <p>Szczegółowe informacje dotyczące terminów składania wniosków;</p>

Źródło dofinansowania	Cele i przedmiot dofinansowania
	<p>wyszczególnienie rodzaju dokumentacji, prac oraz materiałów, na które może zostać udzielona dotacja; wnioski oraz niezbędne dokumenty, które należy złożyć w celu ubiegania się o dotację dostępne są na stronie internetowej:</p> <p>https://www.bip.wuoz.olsztyn.pl/820-menu/dotacje-i-dofinansowania.html</p>
<p>Ministerstwo Spraw Wewnętrznych – Fundusz Kościelny</p>	<p>Powołany Fundusz Kościelny udziela dotacji na konserwację i remonty obiektów sakralnych i kościelnych o wartości zabytkowej w szczególności dotyczących: remontów dachów, stropów, ścian i elewacji, osuszania i odgrzybiania, izolację, remonty i wymianę zużytej stolarki okiennej i drzwiowej, instalacji elektrycznej, wodnej, kanalizacyjnej, odgromowej). W szczególnie uzasadnionych przypadkach może nastąpić finansowanie z Funduszu Kościelnego remontu ruchomego wyposażenia obiektów sakralnych (takich jak np.: instrumenty muzyczne, dzwony) oraz stałych elementów wystroju wewnątrz (takich jak np.: ołtarze, polichromie, freski, posadzki).</p> <p>Więcej informacji na temat możliwości dofinansowania można pozyskać ze strony: https://www.gov.pl/web/mswia/fundusz-koscielny</p>
<p>Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnoprawnych</p>	<p>Dotacje w ramach działalności funduszu udzielane są na m.in. likwidację barier architektonicznych (w tym, także w obiektach zabytkowych) w myśl projektu Dostępna przestrzeń. Podmiotami uprawnionymi do otrzymywania środków są właściciele obiektu wymagającego likwidacji barier. Dotacja może być udzielona w wysokości do 50% wartości dla podmiotu, który nie jest przedsiębiorcą oraz do 30% wartości dla przedsiębiorcy.</p>
<p>Urząd Marszałkowski Województwa Warmińsko – Mazurskiego</p>	<p>Urząd Marszałkowski Województwa Warmińsko – Mazurskiego corocznie organizuje konkursy, w ramach których można pozyskać środki na realizację prac konserwatorskich i restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków województwa warmińsko – mazurskiego.</p> <p>Więcej informacji na stronie:</p> <p>https://warmia.mazury.pl/kultura/kultura/programy-i-konkursy/wnioski-i-formularze</p>
<p>Wojewódzki Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej w Olsztynie</p>	<p>Wojewódzki Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej w Olsztynie corocznie ogłasza nabory na udzielenie dotacji na działania związane z Rewaloryzacją zabytkowych parków województwa warmińsko - mazurskiego. Program ukierunkowany jest na finansowe wsparcie działań dotyczących zabytków w rozumieniu Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami będących</p>

Źródło dofinansowania	Cele i przedmiot dofinansowania
	parkami. Więcej informacji na temat możliwości dofinansowania można pozyskać ze strony: https://wfosigw.olsztyn.pl/
Program Fundusze Europejskie na Infrastrukturę, Klimat, Środowisko 2021-2027	<p>W lipcu 2021 roku rozpoczęły się konsultacje społeczne założeń programu na lata 2021-2027.</p> <p>Wyznaczono Priorytet VII: Kultura, w ramach którego określono cel szczegółowy 4.6: Wzmacnianie roli kultury i zrównoważonej turystyki w rozwoju gospodarczym, włączeniu społecznym i innowacjach społecznych</p> <p>Wsparciem w ramach określonego priorytetu zostaną objęte państwowe i współprowadzone instytucje kultury, biblioteki przechowujące Narodowy Zasób Biblioteczny oraz publiczne szkoły i uczelnie artystyczne. Ponadto o wsparcie będą mogły ubiegać się jednostki samorządu terytorialnego oraz kościoły i związki wyznaniowe w zakresie prowadzonej działalności kulturalnej, zlokalizowane na obszarach wpisanych na listę UNESCO lub Pomników Historii.</p>

11. Realizacja i finansowanie przez gminę zadań z zakresu ochrony zabytków

W okresie obowiązywania *Programu Opieki nad Zabytkami dla Gminy Kisielice na lata 2024-2027*, gmina w miarę możliwości finansowych przeznaczy środki na konserwację zabytków zdobyte ze źródeł publicznych lub prywatnych. Będą one przeznaczane na cele wyznaczone przez administrujących zabytkowymi obiektami. Na bieżąco wg potrzeb wykonywane będą prace renowacyjne obiektów umieszczonych w Gminnej Ewidencji Zabytków.

Gmina Kisielice posiada stosowną uchwałę określającą zasady udzielania dotacji na pracę związane z renowacją lub konserwacją zabytków oraz jej aktualizację:

- Uchwała Nr XL/42/2006 Rady Miejskiej w Kisielicach z dnia 7 czerwca 2006 r. w sprawie określenia zasad udzielania dotacji na sfinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków.
- Uchwała Nr XXVI/220/2021 Rady Miejskiej w Kisielicach z dnia 26 maja 2021 r. zmieniająca uchwałę w sprawie określenia zasad udzielania dotacji na sfinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków.
- Uchwała Nr XXIX/242/2021 Rady Miejskiej w Kisielicach z dnia 27 września 2021 r. zmieniająca Uchwałę Nr XL/42/2006 Rady Miejskiej w Kisielicach z dnia 7 czerwca 2006 r. w sprawie określenia zasad udzielenia dotacji

na sfinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków.

- Uchwała nr LVI/416/2023 Rady Miejskiej w Kisielicach z dnia 25 października 2023 r. zmieniająca uchwałę w sprawie określenia zasad dotacji na sfinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków.

Kwota udzielonych dotacji przez gminę Kisielice na działania związane z związane renowacją i konserwacją zabytków:

- 2019 - 29 tys. zł. Kościół p.w. Niepokalanego Poczęcia Marii Panny w Łęgowie
- 2020 – 29 tys. zł. Kościół p.w. Niepokalanego Poczęcia Marii Panny w Łęgowie
- 2021 – 30 tys. zł. Kościół pw. Matki Bożej Królowej Świata w Kisielicach
- 2022- brak udzielonej dotacji
- 2023- 30 tys. zł. Kościół p.w. Niepokalanego Poczęcia Marii Panny w Łęgowie

Załącznik nr I – Wykaz zabytków ujętych w gminnej ewidencji zabytków

Aneks nr 1 – wykaz zabytków nieruchomych

Lp.	Miejscowość	Adres	Obiekt	Lokalizacja	Ewidencja
1.	Biskupiczki		cmentarz	pośród gosp. wiejskich, w obejściu nr 12	WEZ
2.	Butowo		cmentarz	na pld. krańcu wsi, po zach. stronie drogi	MPZP, WEZ
3.	Butowo		aleja przydrożna		WEZ
4.	Butowo		droga brukowana		WEZ
5.	Butowo		kapliczka		WEZ
6.	Butowo		czworak		GEZ
7.	Butowo		czworak		GEZ
8.	Galinowo		cmentarz	ok. 800 m na wsch. od wsi, w polu blisko drogi do Pław Wielkich	MPZP, WEZ
9.	Goryń		kościół		MPZP, WEZ
10	Goryń		cmentarz		MPZP, WEZ
11	Goryń		kapliczka przykościelna	w centrum wsi, po pln. stronie drogi wiejskiej, wokół kościola	MPZP, WEZ
12	Goryń		cmentarz	po zach. stronie drogi Goryń - Kisielice, ok. 800 m na pln. od wsi	MPZP, WEZ

Lp.	Miejscowość	Adres	Obiekt	Lokalizacja	Ewidencja
13	Goryń		cmentarz	na kolonii, ok. 150m na pñ. od zabudowań, w lesie sosnowym	MPZP, WEZ
14	Goryń		aleja przydrożna		WEZ
15	Goryń		kapliczka		MPZP, WEZ
16	Goryń	88	szkoła		MPZP, WEZ
17	Goryń	51	czworak		GEZ
18	Goryń	52	czworak		GEZ
19	Jędrychowo		aleja przydrożna		WEZ
20	Jędrychowo		cmentarz	na wsch. skraju d. sadu przydworskiego, na zach. brzegu j. Popówko	MPZP, WEZ
21	Jędrychowo		cmentarz	w polu, na zach. krańcu wsi, przy drodze polnej odchodzącej na płd. od drogi do Kisielice	MPZP, WEZ
22	Jędrychowo	46	zajazd/gospoda (niem.Gasthaus)		WEZ
23	Jędrychowo		ZDF: park dworski		MPZP, WEZ
24	Jędrychowo		kapliczka		WEZ
25	Jędrychowo	57	szkoła ob. Biblioteka		WEZ
26	Kantowo		aleja przydrożna		WEZ
27	Kantowo		ZDF: zespół Dworsko- folwarczny z parkiem		WEZ
28	Kantowo		ZDF: dwór		WEZ
29	Kantowo		ZDF: park		WEZ
30	Kantowo		ZDF: pozostałości folwarku		WEZ
31	Kisielice		założenie urbanistyczne		REJESTR, MPZP
32	Kisielice	Kościelna	kościół		REJESTR, MPZP
33	Kisielice	Kościelna	cmentarz	wokół kościoła, przy ul. Kościelnej, na wsch. od zespołu plebanii	REJESTR, MPZP
34	Kisielice	Kościelna 3	plebania		MPZP, WEZ
35	Kisielice	Cmentarna	cmentarz	w płd. cz. miasta, od zach. ul. Mickiewicza, od płd. ul. Cmentarna	MPZP, WEZ
36	Kisielice	Mickiewicza	cmentarz	ok. 800 m na płd.. Od miasta, po	WEZ

Lp.	Miejscowość	Adres	Obiekt	Lokalizacja	Ewidencja
				wsch. stronie drogi	
37	Kisielice	Sportowa	wieża ciśnień		WEZ
38	Kisielice	Daszyńskiego 3	szkoła		Rejestr
39	Kisielice	Daszyńskiego 8	kamienica		MPZP, WEZ
40	Kisielice	Daszyńskiego 10	kamienica		MPZP, WEZ
41	Kisielice	Daszyńskiego 12A	dom		MPZP, WEZ
42	Kisielice	Daszyńskiego 14	młyn		MPZP, WEZ
43	Kisielice	Daszyńskiego 18	kamienica		MPZP, WEZ
44	Kisielice	Daszyńskiego 20	dom		MPZP, WEZ
45	Kisielice	Daszyńskiego 22	willa		MPZP, WEZ
46	Kisielice	Daszyńskiego 24	willa		MPZP, WEZ
47	Kisielice	Daszyńskiego 26	dom mieszkalny		MPZP, WEZ
48	Kisielice	Daszyńskiego 28	dom mieszkalny		MPZP, WEZ
49	Kisielice	Jagiellońska 4	kamienica		WEZ
50	Kisielice	Kolejowa	kapliczka		WEZ
51	Kisielice	Kolejowa	schron		WEZ
52	Kisielice	Kolejowa 7	dom		REJESTR, MPZP
53	Kisielice	Kolejowa 9	dom		REJESTR, MPZP
54	Kisielice	Kolejowa 11- 11a	dom		REJESTR, MPZP
55	Kisielice	Kolejowa 13	dom		REJESTR, MPZP
56	Kisielice	Łasińska 1	dom		MPZP, WEZ
57	Kisielice	Mickiewicza 9	dom		WEZ
58	Kisielice	Sienkiewicza 22	sklep		WEZ
59	Kisielice	Wojska Polskiego 1	dom mieszkalny		GEZ
60	Klimy		cmentarz	na wsch. skraju wsi, przy drodze na Kisielice	MPZP, WEZ
61	Klimy	31	dom		MPZP, GEZ
62	Klimy	31	stodoła		MPZP, GEZ
63	Klimy	43	dom		MPZP, GEZ
64	Klimy	45	dom		MPZP, GEZ

Lp.	Miejscowość	Adres	Obiekt	Lokalizacja	Ewidencja
65	Krzywka		dwór z parkiem		Rejestr, MPZP
66	Krzywka		kapliczka		GEZ
67	Limża		aleja przydrożna		WEZ
68	Limża		cmentarz	w płd. cz. parku przy majątku w Limży, ok. 150m na płd. od dworu	MPZP, WEZ
69	Limża		ZDF: zespół dworsko- folwarczny		WEZ
70	Limża		ZDF: dwór (w ruinie)		MPZP, WEZ
71	Limża		ZDF: park		MPZP, WEZ
72	Łęgowo		kościół	wokół kościoła, we wsch. cz. wsi, na płn. od drogi wiejskiej	REJESTR, MPZP
73	Łęgowo		cmentarz	wokół kościoła, we wsch. cz. wsi, na płn. od drogi wiejskiej	MPZP, WEZ
74	Łęgowo		cmentarz	ok. 400m na zach. od drogi Kieselice-Susz, w polu, ok. 300m na płd. od wsi	MPZP, WEZ
75	Łęgowo		ZDF: zespół Dworsko - folwarczny z parkiem		MPZP, WEZ
76	Łodygowo		aleja przydrożna		WEZ
77	Łodygowo		cmentarz	po zach. stronie wsi, w polu, ok. 400 m od drogi Łodygowo - Butowo	MPZP, WEZ
78	Łodygowo		cmentarz	po zach. stronie wsi, w polu, ok. 200 m od drogi Łodygowo -Butowo	WEZ
79	Łodygowo		ZDF: zespół dworsko- folwarczny z parkiem		WEZ
80	Łodygowo		ZDF: dwór		WEZ
81	Łodygowo		ZDF: spichlerz		WEZ
82	Ogrodzieniec		aleja przydrożna		WEZ
83	Ogrodzieniec		cmentarz	na niewielkim wyniesieniu, po zach. stronie dawnego majątku	MPZP, WEZ
84	Ogrodzieniec		ZDF: park pałacowy		WEZ
85	Ogrodzieniec		cmentarz żydowski		WEZ
86	Pławty Wielkie		części podziemne pałacyku, starego dworu i ruin kaplicy oraz park dworski		REJESTR, MPZP
87	Pławty Wielkie		aleja przydrożna		MPZP, WEZ

Lp.	Miejscowość	Adres	Obiekt	Lokalizacja	Ewidencja
88	Pławty Wielkie		droga brukowana		MPZP, WEZ
89	Pławty Wielkie		cmentarz		MPZP, WEZ
90	Pławty Wielkie		cmentarz		MPZP, WEZ
91	Trupel		aleja przydrożna		WEZ
92	Trupel		cmentarz		REJESTR, MPZP
93	Trupel		kaplica cmentarna		REJESTR, MPZP
94	Trupel		kapliczka		WEZ
95	Trupel		kuźnia		WEZ
96	Trupel		dom+ b. gospodarczy		WEZ
97	Trupel		dom		WEZ
98	Wola		aleja przydrożna		MPZP, WEZ
99	Wola/k.Trupla		cmentarz	w polu, przy drodze z Trupla do Ogrodzieńca, na południowym skraju przysiółka Wola	MPZP, WEZ

Aneks nr 2 – wykaz stanowisk archeologicznych

Lp.	Obszar AZP	Miejscowość	Nr stan. w miejscowości	Nr stan. na obszarze
1.	26-49	Klimy	1	1
2.	26-49	Klimy	2	2
3.	26-49	Pławty Małe	1	3
4.	26-49	Klimy	3	4
5.	26-49	Klimy	4	5
6.	27-49	Łodygowo	1	1
7.	27-49	Łodygowo	2	2
8.	27-49	Galinowo	1	3
9.	27-49	Łodygowo	3	4
10.	27-49	Łodygowo	4	5
11.	27-49	Łodygowo	5	6
12.	27-49	Limża	1	7
13.	27-49	Limża	2	8
14.	27-49	Limża	3	9

Lp.	Obszar AZP	Miejscowość	Nr stan. w miejscowości	Nr stan. na obszarze
15.	27-49	Limża	4	10
16.	27-49	Limża	5	11
17.	27-49	Limża	6	12
18.	27-49	Limża	7	13
19.	27-49	Limża	8	14
20.	27-49	Łodygowo	6	15
21.	27-49	Pławty Wielkie	1	17
22.	27-49	Galinowo	2	21
23.	27-49	Galinowo	3	22
24.	27-49	Galinowo	4	23
25.	27-49	Galinowo	5	24
26.	27-49	Galinowo	6	25
27.	27-49	Galinowo	7	26
28.	27-49	Galinowo	7	27
29.	27-49	Limża	9	28
30.	27-49	Limża	10	29
31.	27-49	Limża	11	30
32.	27-49	Limża	12	31
33.	27-49	Limża	13	32
34.	27-49	Limża	14	33
35.	27-49	Limża	15	34
36.	27-49	Łodygowo	9	35
37.	27-49	Łodygowo	10	36
38.	27-49	Łodygowo	11	37
39.	27-49	Łodygowo Małe	7	38
40.	27-49	Łodygowo	8	39
41.	27 -50	Łęgowo Małe	1	1
42.	27 -50	Gałdowo	1	2
43.	27 -50	Gałdowo	2	3
44.	27 -50	Ogrodzieniec	1	5
45.	27 -50	Kisielice	3	7
46.	27 -50	Kisielice	2	8
47.	27 -50	Kisielice	5	9
48.	27 -50	Kisielice	4	10
49.	27 -50	Kisielice	6	11
50.	27 -50	Łęgowo Małe	2	12
51.	27 -50	Jędrychowo	1	13
52.	27 -50	Łęgowo	1	14
53.	27 -50	Kisielice	1	16
54.	27 -50	Stary Folwark	1	18
55.	27 -50	Stary Folwark	2	19

Lp.	Obszar AZP	Miejscowość	Nr stan. w miejscowości	Nr stan. na obszarze
56.	27 -51	Augustynowo	1	1
57.	27 -51	Augustynowo	2	2
58.	27 -51	Jędrzychowo	5	6
59.	27 -51	Jędrzychowo	6	39
60.	27 -51	Jędrzychowo	7	40
61.	28 -49	Goryń	4	1
62.	28 -49	Goryń	5	2
63.	28 -49	Goryń	6	3
64.	28 -49	Sobiewola	1	4
65.	28 -49	Sobiewola	2	5
66.	28 -49	Sobiewola	3	6
67.	28 -49	Sobiewola	4	7
68.	28 -49	Sobiewola	5	8
69.	28 -49	Kisielice - Wybudowanie	1	9
70.	28 -49	Kisielice - Wybudowanie	2	10
71.	28 -50	Goryń	1	1
72.	28 -50	Goryń	2	2
73.	28 -50	Goryń	7	3
74.	28 -50	Goryń	8	4
75.	28 -50	Goryń	9	5
76.	28 -50	Goryń	10	6
77.	28 -50	Wola	1	7
78.	28 -50	Wola	2	8
79.	28 -50	Jędrzychowo	1	9
80.	28 -50	Trupel	1	10
81.	28 -50	Trupel	2	11
82.	28 -50	Trupel	3	12
83.	28 -50	Trupel	4	13
84.	28-51	Trupel	4	5
85.	28-51	Trupel	5	6
86.	28-51	Trupel	6	7
87.	28-51	Trupel	7	8
88.	28-51	Trupel	8	9
89.	28-51	Trupel	10	11
90.	28-51	Jędrzychowo	3	16
91.	28-51	Jędrzychowo	4	21
92.	28-51	Trupel	11	43
93.	28-51	Trupel	12	44
94.	28-51	Trupel	13	45

Lp.	Obszar AZP	Miejscowość	Nr stan. w miejscowości	Nr stan. na obszarze
95.	28-51	Trupel	14	46
96.	28-51	Trupel	9	47
97.	29-49	Goryń	1	1
98.	29-49	Goryń	2	2
99.	29-49	Goryń	3	3
100.	29-49	Goryń	4	4
101.	29-49	Wałdówko	1	5
102.	29-49	Wałdówko	2	6
103.	29-49	Wałdówko	1	7
104.	29-49	Wałdówko	2	8
105.	29-49	Wałdówko	3	9
106.	29-50	Goryń	3	23

Spis tabel

TABELA 1. ZABYTKI NIERUCHOME WPISANE DO REJESTRU ZABYTKÓW W GMINIE KISIELICE.....	38
TABELA 2. WYKAZ STANOWISK ARCHEOLOGICZNYCH WPISANYCH DO REJESTRU ZABYTKÓW NA TERENIE GMINY KISIELICE.....	44
TABELA 3. HARMONOGRAM DZIAŁAŃ PRZEWIDZIANYCH DO REALIZACJI W RAMACH PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI DLA GMINY KISIELICE NA LATA 2024-2027.	49
TABELA 4. WYBÓR MOŻLIWOŚCI POZYSKANIA DOFINANSOWANIA DZIAŁAŃ UJĘTYCH W GMINNYM PROGRAMIE OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY KISIELICE NA LATA 2024-2027.	56

Spis rysunków

RYSUNEK 1. WZÓR ZNAKU INFORMACYJNEGO UMIESZCZONEGO NA ZABYTKACH NIERUCHOMYCH WPISANYCH DO REJESTRU ZABYTKÓW.	7
RYSUNEK 2. LOGO POMNIKA HISTORII.	8

Spis fotografii

FOTOGRAFIA 1. WIDOK NA KOŚCIÓŁ P.W. MATKI BOSKIEJ KRÓLOWEJ ŚWIATA W KISIELICACH.	29
FOTOGRAFIA 2. WIDOK NA BUDYNEK PLEBANI PRZY KOŚCIELE P.W. MATKI BOSKIEJ KRÓLOWEJ ŚWIATA W KISIELICACH.....	29
FOTOGRAFIA 3. WIDOK NA WYPOSAŻENIE KOŚCIOŁA P.W. NIEPOKALANEGO POCZĘCIA MARYI PANNY W ŁĘGOWIE.....	29
FOTOGRAFIA 4. WIDOK NA KOŚCIÓŁ P.W. NIEPOKALANEGO POCZĘCIA MARYI PANNY W ŁĘGOWIE.	29
FOTOGRAFIA 5. WIDOK NA KAPLICĘ GROBOWĄ ALBERTSÓW W TRUPLU.	30
FOTOGRAFIA 6. WIDOK NA DWÓR W KRZYWCE PO RENOWACJI (FOT. D.STARK).	31
FOTOGRAFIA 7. WIDOK NA RUINY PAŁACU W LIMŻY.	31
FOTOGRAFIA 8. ARCHIWALNE ZDJĘCIE PAŁACU W OGRODZIĘNCU.....	32
FOTOGRAFIA 9. WIDOK NA RUINY BRAMY WJAZDOWEJ I PAŁACU W OGRODZIĘNCU.	33
FOTOGRAFIA 10. WIDOK NA WIEŻĘ WODNĄ.	34
FOTOGRAFIA 11. WIDOK NA DOM PRACOWNIKÓW KOLEI PRZY UL. KOLEJOWEJ 13.	35
FOTOGRAFIA 12. WIDOK NA DOM PRACOWNIKÓW KOLEI PRZY UL. KOLEJOWEJ 7.	35
FOTOGRAFIA 13. PRZYKŁAD BUDYNKÓW MIESZKALNYCH PRZY UL. DASZYŃSKIEGO 18 (OD LEWEJ) I 22.....	36
FOTOGRAFIA 14. WIDOK NA BUDYNEK SZKOŁY ZESPOŁU SZKÓŁ W KISIELICACH.	37
FOTOGRAFIA 15. WIDOK NA KLICZKI PRZYDROŻNE W KISIELICACH (OD LEWEJ) I W KRZYWCE.	38
FOTOGRAFIA 16. WIDOK NA WYSEPKI NA STAWIE ŁODYGOWO – WPISANE DO REJESTRU ZABYTEKÓW.44	
FOTOGRAFIA 17. WIDOK NA IZBĘ PAMIĘCI W KISIELICACH.	46